

TARTU ÜLIKOOL
EESTI JA ÜLDKEELETEADUSE INSTITUUT
SOOME-UGRI OSAKOND

Britt-Kathleen Mere

LIIVI KEELE JA SAARDE MURRAKU ÜHISJOONED

Bakalaureusetöö

Juhendaja prof. Karl Pajusalu

Tartu 2024

Sisukord

Sissejuhatus	4
1. Varasemad uurimused liivi keele ja eesti murrete kontaktidest.....	6
2. Andmestik ja meetodid.....	8
3. Ajalooline taust.....	10
3.1. Liivi keeleala kujunemine	10
3.2. Saarde kihelkonna ajalugu	12
3.3. Saarde murrak eesti murdekaardil	14
3.3.1. Häälikulised nähtused.....	15
3.3.2. Morfoloogilised nähtused	16
3.3.3. Saarde murraku sõnavarasuhted.....	17
4. Häälikulised ja morfoloogilised ühisjooned eesti murretes ja liivi keeles ...	18
4.1. Häälikulised ühisjooned	18
4.2. Morfoloogilised ühisjooned.....	19
5. Sõnavara analüüs.....	21
5.1. Saarde ja liivi eripärane ühissõnavara.....	21
5.2. Läänemurde lõunarühma ja liivi ühissõnavara	24
5.3. Edela-Eesti ja liivi ühissõnavara	27
5.4. Mulgi, Saarde ja liivi ühissõnavara	31
5.4.1. Kitsama levikuga ühissõnavara	31
5.4.2. Laiema lõunaeestilise levikuga ühissõnavara	37
5.5. Laiema levikuga ühissõnavara	44
5.6. Kokkuvõte Saarde ja liivi ühissõnavarast.....	52
Kokkuvõte.....	55
Lühendid	57
Kirjandus	58
Commonalities between the Livonian language and the Saarde subdialect. Summary.....	63

Autorsuse kinnitus

Kinnitan, et olen käesoleva lõputöö ise kirjutanud ning toonud korrekselt välja teiste autorite panuse. Töö on kirjutatud lähtudes Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi lõputöö nõuetest ning on kooskõlas heade akadeemiliste tavadega.

Sissejuhatus

Eesti keel ja liivi keel on omavahel lähedases suguluses: nad mõlemad kuuluvad läänemeresoome keelte lõunarühma. Lisaks eesti ühiskeelele on siinmail kõneldud ka eri murdeid ning murrakuid, nende seas Saarde murrakut. Saarde murraku kõnelejaskond elab Saarde kihelkonnas, mis asub Häädemeeste kihelkonna ja Mulgimaa vahel, ning on ajalooliselt olnud oluline liivi keele, Mulgi ning läänemurde kokkupuuteala, kus leidub mitmeid sarnasusi kõigi kolme keelega. Häädemeeste ja Saarde murrak moodustavad koos läänemurde liivipärase lõunarühma. Saarde kihelkond ja murrak on aga seni jäänud võrdluses liivi ja mulgi keelega suurema tähelepanuta.

Bakalaureusetöö eesmärk on luua ülevaade Saarde murraku ja liivi keele ühisosast häälikuliselt, morfoloogiliselt ja eriti sõnavaraliselt. Sõnavara kõrvutamisel võtan luubi alla nii Edela-Eesti kui ka Lõuna-Eesti, sh Mulgimaa (Halliste, Helme, Karksi, Tarvastu ja Paistu murrakud) – see on oluline mõistmaks Saarde kihelkonna rolli eesti murrete ja liivi keele kontaktalana. Võrdluses liivi keelega pööran eraldi tähelepanu nii salatsi- kui ka kuraliivi keelele. Murdesõnavara leidmiseks kasutan „Väikese murdesõnastiku“ (VMS) ja „Eesti murrete sõnaraamatu“ (EMS) veebiversiooni, salatsiliivi vasted leian teosest „Salisches-Livisches Wörterbuch“ (SLW), kuraliivi vastete jaoks kasutan liivi-eesti-läti veebisõnaraamatut (LEL). Sõnade päritolu andmed võtan „Eesti etümoloogiasõnaraamatu“ (ETY) veebiversioonist või Soome etümoloogiasõnaraamatu „Suomen etymologien sanakirja“ (SES) veebiversioonist.

Uurimuses püüan leida vastused järgmistele küsimustele:

- Millised on Saarde murraku liivipäraseid hääliku- ja vormijooned?
- Millised on Saarde murraku ja liivi keele sõnavarasuhted?
- Kas Saarde murrakus ja liivi keeles on ainult neile omaseid sõnu, mida muudes Eesti murrakutes ei esine? Milline on nende päritolu?

Varasemate uurimuste ülevaates tutvustan töö teemadega seonduvat kirjandust, sh murdeuurimusi, keelekontaktide ja salatsi- ning kuraliivi käsitlusi, kirjeldades lühidalt, mida on varem sarnastel teemadel uuritud..

Andmestike ja meetodite peatükis selgitan, kuidas on töö jaoks oluline info leitud, mida olen selleks teinud ning milliseid allikaid kasutanud.

Kolmas, ajaloolise tausta peatükk jaguneb kolmeks alapeatükiks, neist viimane veel kolmeks alapeatükiks. Selles peatükis esitan varem kogutud infot liivi keeleala kujunemisest, Saarde kihelkonna ajaloost ning ülevaate Saarde murrakust, kus toon välja häälikulised ja morfoloogilised nähtused, mis on omased Saarde murrakule. Viimasena esitan ülevaate Saarde murraku sõnavarasuhetest ning paigutan selle liivi-eesti läänemurde-lõunaeesti mulgi kontaktalasse.

Neljandas peatükis teen ülevaate liivi keele ja eesti murrete häälikulistest ja morfoloogilistest ühisjoontest, toetudes eeskätt O'Rourke'i ja Pajusalu 2016. aasta ning mulgi keele osas ka Salme Tanningu 1958. aasta artiklile.

Sõnavara analüüsi võtan ette viiendas peatükis, kus vaatlen sõnavara, mis on ühine Saarde murraku ja kahe liivi peamurde vahel. Kogutud sõnavara on jaotatud leviku järgi viieks alapeatükiks, millest „Mulgi, Saarde ja liivi ühissõnavara“ jaguneb veel kaheks alapeatükiks, kus esimeses käsitletud sõnu leidub eelkõige Mulgi murrakutes, teises alapeatükis on jälgitud aga laiema lõunaeestilise levikuga ühissõnavara. Peatüki lõpetab kokkuvõtlik analüüs leitud ühissõnavarast.

Bakalaureusetöö kokkuvõttes nimetan uuesti töö eesmärgi, esitan lühidalt saadud tulemusi ning teen järeldusi nii tulemuste kui ka püstitatud uurimisküsimustele vastamise kohta.

1. Varasemad uurimused liivi keele ja eesti murrete kontaktidest

Liivi keele ja Saarde murraku suhteid on siiani uuritud koos teiste eesti keele murretega (nt Pajusalu jt 2020; O'Rourke, Pajusalu 2016). Uurimused Saarde murrakustki on jäänud üldisema murdeuurimise (Pajusalu, Krikmann, Winkler 2009) või läänemurde uurimuste (Juhkam, Sepp 2000) sekka.

Liivi keele sidemeid ja seoseid eesti murretega on uurinud Salme Tanning (1958), Eino Koponen (1990), Patrick O'Rourke ja Karl Pajusalu (2016, 2020), Riho Grünthal (2023) jt. Nende uurimused toetavad seisukohta, et liivi ja eesti keele vahel on mitmesuguseid ühisjooni ja sarnasusi, ühissõnavarast tüpoloogiliste erijoonteni välja.

Karl Pajusalu (2013) uurimusest Vestringi eesti-saksa sõnaraamatus „Lexicon Esthónico Germanicum” talletatud kohanimede ja keele kohta selgub, et Edela-Eesti murded ja liivi keel on ilmselt moodustanud edelaläänemeresoome murdekontinuumi; sama järelduseni on varem jõudnud ka Karl Pajusalu koos Urmas Sutropiga (2009). (Pajusalu 2013: 93, 117; Sutrop, Pajusalu 2009: 254, 260–265).

Karl Pajusalu, Arvo Krikmann ja Eberhard Winkler on uurinud kvantitatiivselt eesti murrakute ja salatsiliivi keele vahelisi leksikaalseid sarnasusi. Selles uurimuses tuleb välja, et Saarde kihelkonnas kogutud 3279st sõnast 545 on olemas ka salatsiliivi keeles. (Pajusalu, Krikmann, Winkler 2009: 285–286)

Mulgi (eeskätt Karksi murraku) ja liivi keele sidemeid on käsitlenud Salme Tanning (1958) ning tema uurimust laiendades Karl Pajusalu (1996), kes toob välja Mulgimaa kui kontaktala eestlaste ja liivlaste vahel (Pajusalu 1996: 57) ning leiab ühisjooni just salatsiliivi keelega. Näiteks üks neist on Karksi komitatiiv, mille sufiks *-g ~ -k (-ge ~ -ga)* sarnaneb salatsiliiviga (SalL *-k, -ka*; KurL *-ks*);

hüvastijätul kasutatav sõna *jumalaga* (komitatiiv sõnast *juma*) on Karksi murrakus *jumalag*, salatsiliivi keeles *jumalak*. (Pajusalu 1996: 61)

Salatsiliivi sõnavara on kõige põhjalikumalt talletatud Winkleri ja Pajusalu sõnaraamatusse „Salis-Livisches Wörterbuch“ (2009), milles on esitatud üle 3000 sõna ja 8000 grammatilise vormi ning 1450 lemmat (vt SLW); salatsiliivi sõnade täpsustatud loendi esitab A. J. Sjögreni käsikirja analüüsiv monograafia (SAL II, Winkler, Pajusalu 2018). Kuraliivi ehk liivi ühiskeele sõnavara on kogutud Tiit-Rein Viitso ja Valts Ernštreitsi liivi-eesti-läti sõnaraamatusse, mis on kättesaadav nii Eesti Keele Instituudi (vt LEL) kui ka Läti Ülikooli liivi instituudi (Livonian.tech) veebilehel.

Liivi keelt üldisemalt on käsitletud koguteoses „Liivlased. Ajalugu, keel, kultuur“ (2011), *Linguistica Uralica* liivi erinumbrites (43-1 (2007), 45-4 (2009), 48-1 (2012)) ning neljas Eesti ja Soome-Ugri Keeleteaduse Ajakirja (ESUKA/JEFUL) erinumbris (5-1 (2014), 7-1 (2016), 9-2 (2018), 13-1 (2022)). Liivi keele uurimist koordineerib praegu 2018. aastal asutatud Läti Ülikooli Liivi instituut (ULLI).

2. Andmestik ja meetodid

Bakalaureusetöös on liivi keele ja Saarde murraku häälikuliste ja morfoloogiliste ühisjoonte kirjeldamisel arvestatud eelkõige varasemates uurimustes esile toodud eesti ja liivi keele sarnasustega, kontrollides Saarde murraku kirjelduste ja murdetekstide põhjal, kas need ühisjooned on iseloomulikud ka Saarde murrakule.

Liivi ja Saarde ühissõnavara selgitamisel on kasutatud kaht tüüpi olulisi allikaid, mille kaudu olen kogunud töö tarbeks relevantseid sõnu: liivi sõnastikud ja eesti murdesõnastikud.

Liivikeelsete sõnade leidmiseks kasutan nii liivi-eesti-läti sõnaraamatu (LEL) veebisõnastikku, milles leiduvad liivi vasted ainult kuraliivi keelest, kui ka salatsiliivi sõnaraamatut (SLW), milles on käsitletud salatsiliivi keelt, tuues võrdluseks ka sõnu kuraliivist, eesti murretest ja läti keelest. Näitelause leidmine on liivi keele puhul võimalik ainult liivi-eesti-läti veebisõnastikus, salatsiliivikeelsed näitelauseid on võimalusel lisatud Sjögreni tekste märgendatult esitavast väljaandest (SAL I) või „Salatsi liivi keele teejuhist“ (Pajusalu, Winkler 2023).

Eesti murdesõnavara leidmiseks kasutan „Eesti murrete sõnaraamatut“ (EMS) ja „Väikest murdesõnastikku“ (VMS). „Väike murdesõnastik“ annab visuaalse ülevaate sõnade levikust Eesti keelealal, „Eesti murrete sõnaraamatust“ leiab aga täpsemat infot sõnade tähenduste kohta ja näitelauseid. Näitelause puudumisel olen saanud kasutada võimaluse korral spetsiifilisi murdesõnastikke nagu „Mulgi sõnastik“ (MES).

Ühissõnavara leidmine on välja arendamata korpuste ja muude e-võimaluste puudulikkuse tõttu olnud poolautomaatne. „Väikesest murdesõnastikust“ otsin kõiki Saarde murrakus dokumenteeritud sõnu (vt Joonis 1 ja 2).

Liivi keeles samatähenduslike või vormiliselt sarnaste sõnade leidmine liivi-eesti-läti veebisõnastikust ja salatsiliivi sõnaraamatust on nõudnud enim täpsust, sest sõnakujud võivad varieeruda ning neid tuleb ükshaaval tuvastada. Kui veebisõnastiku kasutamine on lihtne ja mugav, siis salatsiliivi saksakeelsete vastetega pabersõnaraamatust (SLW) võimalike paralleelide otsimine on olnud mahukas iga sõna puhul eraldi tähelepanu nõudev töö.

Päringud
otsitav lõik: Lõpeta pärast leitud sõna 73397st aga loe kõik kokku.

'Kihelkondade loend' sisaldab kihelkondade lühendeid, kus sõnad peaksid levinud olema. Tühi kast vastab kogu Eestile. On võimalik kasutada ka [murdealade lühendeid](#).

filter 1
Kihelkondade loend :
otsitavaid vähemalt: aga mitte enam kui:
ülejäanud vähemalt: aga mitte enam kui:

Joonis 1. Ainult Saarde murrakus esinevate sõnade otsing VMSis.

Päringud
otsitav lõik: Lõpeta pärast leitud sõna 73397st aga loe kõik kokku.

'Kihelkondade loend' sisaldab kihelkondade lühendeid, kus sõnad peaksid levinud olema. Tühi kast vastab kogu Eestile. On võimalik kasutada ka [murdealade lühendeid](#).

filter 1
Kihelkondade loend :
otsitavaid vähemalt: aga mitte enam kui:
ülejäanud vähemalt: aga mitte enam kui:

Joonis 2. Saarde ja Häädemeeste murrakutes esineva ühissõnavara otsing VMSis.

Ühissõnavara peatükis toon võimalusel iga sõna juures ka lausenäited, sõna levikukaardi ning etümoloogia. Etümoloogiad pärinevad vastavalt info olemasolule eesti või soome etümoloogiasõnaraamatuist.

3. Ajalooline taust

Ajaloolise tausta peatükis tutvustan liivi keeleala arengut ning Saarde kihelkonna ja murraku kujunemist. Samuti esitan mõned fonoloogilised ja morfoloogilised erisused ja ühisjooned Saarde ja Häädemeeste murrakute vahel, võttes arvesse Saardes esinevaid mulgimurdelisi ja lõunaeestilisi jooni.

3.1. Liivi keeleala kujunemine

Liivlaste elualade kujunemist on võimalik jälgida alates 10. sajandist, usaldatavad andmed pärinevad aga 12. sajandist. Sel ajal on võimalik eristada viis liivlaste piirkonda: Koiva (lt Gauja) ja Väina (Daugava) alamjooksud, Põhja-Kuramaa, Metsapoole (Metsepole) ja Idumea. (Zemītis 2011: 75–77, 82)

Tänaseks tuntud salatsiliivlased ja salatsiliivi keel on saanud oma nime Salatsi jõe (lt Salaca) järgi. Salatsiliivi keelenäited annavad aimu sellest, milline võis olla Liivimaa, aga ka Koiva ja Väina liivlaste keel. Salatsiliivlased kutsusid end liivlasteks, mistõttu eestlasedki nimetasid liivlasteks just Riiast põhja pool elavaid liivlasi, samas Kuramaa liivlased on kasutanud etnonüümi *rāndalist* 'randlased' ja eestlased on neid varem kutsunud kuralasteks. (Pajusalu 2011: 219)

Liivi kultuur tekkis 10. sajandi teisel poolel Väina alamjooksul, selles oli algselt skandinaaviapäraseid ning baltide (semgalite ja latgalite) kultuuri elemente, näiteks Rjurikovitšide dünastia ornamentika ripatsitel, ovaalsed naiste kilpkonnsõled, ristpeaga rinnanõelad jm. Alates kirjalike allikate tekkimisest saab liivlastest kõneleda kui kindla etnilise ühtsustundega rahvast. Just selsamal ajal, 11.–12. sajandil, on liivi kultuuri õitseage. (Zemītis 2011: 83–85)

Liivlaste kristianiseerumine toimus lainetena. Esimene neist leidis aset 11. sajandil, mil Taani misjon jõudis Kuramaale ning asutati ka kirik. Kuigi kiriku täpne asukoht ei ole teada, võib oletada, et see ehitati Põhja-Kuramaale, mille

kinnituseks saab viidata asjaolule, et 11.–12. sajandil mindi seal põletusmatustelt üle laibamatustele. Teine ristiusustamise laine toimus 11. sajandi teises pooles, kui Venemaalt jõudis Läti aladele õigeusk. Selle mõjul hakati kandma ristripatseid, pühakute kujutisi ja enkolpione. Kõige olulisem, kolmas laine, algas 12. sajandi keskel, mil Püha Rooma impeeriumi misjonärid jõudsid Läänemere kaldale. 1184. aastal alustas liivlaste aladel misjonitööd Püha Augustinuse ordu preester Meinard, kelle tegevus oli rahumeelne. Olukord muutus aga risticõijate tulekuga, selle olulisemateks tagajärgedeks saab lugeda Turaida liivlaste pealiku Kaupo ristimise ja 1207. aastal liivlaste territooriumi jagamise vallutajate vahel. (Zemītis 2011: 100–102)

Liivi sõja ajal 1558.–1583. aastatel, samuti ka Poola-Rootsi sõja ajal 1600–1629 said Liivimaa liivi alad tugevalt kannatada. Sõjad ja nendega kaasas käinud epideemiad viisid liivlaste kogukonna hääbumiseni. 1710. aasta suure katku järel oli liivlasi alles veel Salatsi ja Limbaži kogudustes. (Blumberga 2011: 127; Grünthal 2011: 196; Zemītis 2011: 103) Kuraliivlaste olukord oli aga parem, kuna sõjad puudutasid neid vähem ning neil oli võimalus hoida sidemeid saarlastega. (Zemītis 2011: 103; Grünthal 2011: 202)

Aastal 1846 korraldas soome keeleteadlane ja etnograaf Anders Johan Sjögren ekspeditsiooni Liivimaa liivlaste uurimiseks Uue-Salatsi mõisas. Seal kohtas ta 22 inimest (16 meest ja 6 naist), kes oskasid kõnelda või said vähemalt aru liivi keelest. Keele hääbumist soodustasid läti keele *lingua franca*'ks muutumine ja läti-liivi segaperede tekkimine. Viimaseks Liivimaa liivi keele kõnelejaks peetakse Gusts Bisnieksi, kes suri aastal 1868. (Blumberga 2011: 127; Grünthal 2011: 196)

Kuigi Kuramaa külaelanike etniline koosseis oli suhteliselt ühtlane, esines sealgi läti-liivi segaperesid. Läti keel oli oluline kooli, kiriku ja välismaailmaga suhtlemisel ning selle mõju ei avaldunud liivi keelele vaid selle kasutuse piiramise näol, läti keel hakkas mõjutama kõiki liivi keeletasandeid, nii süntaksit, leksikat kui ka häädust. (Blumberga 2011: 128–130) Teadaolevalt viimane liivi keelt esimesena õpitud keelena kõnelenud isik, Grizelda Marija Kristiņa (sünd. Bertholde), suri aastal 2013. (Kuške 2013)

Tänapäeva liivi kirjakeel põhineb kuraliivi keelele, millest on rohkesti kirjalikke mälestisi ja ka helisalvestisi. Mõnevõrra on andmeid samuti 19. sajandil hääbunud salatsiliivi keelest. Vaatamata salatsiliivi ajaloolise keeleandmestiku ebaühtlusele on see siiski üsna esinduslik. Salatsiliivi keele põhistruktuur on fikseeritav nende ajalooliste kirjapanekute, eesti naabermurrakute ja kuraliivi keele abil. *Leib*-sõna kolme põhikuju analüüsi alusel arvab Pajusalu (2011), et viimaste salatsiliivi keele kõnelejate keelepruugis sulasid kokku eri algupäraga keelejooned: vanapärane Metsepole liivi keel, mis oli sarnasem Põhja-Läti liivlastest idas kõneldud lõunaeesti keelega; lõunapoolne Vidzeme liivi keel, millel oli rohkem sarnasusi kuraliivi keelega, eriti selle läänemurdega; viimaks eesti-liivi siirdemurre, mis kujunes Salatsi jõest põhja pool eesti-liivi segaasustusosal. (Pajusalu 2011: 222)

3.2. Saarde kihelkonna ajalugu

Vaatamata Pärnumaa piirkonna ebaühtlasele arengule on Saarde ümbrus olnud pidevalt asustatud juba kiviajast (Kriiska 2010), teatakse ka ühest võimalikust pelgupaigast Sigaste küla lähedal Karumölle soos (Vunk 2010: 55). Saarde kihelkonda peetakse üheks nooremaks kihelkonnaks Eestis; 13. sajandi alguses oli see ilmselt üks Sakala muinaskihelkondi (Pening 2004: 10).

Saarde nime päritolu seostatakse ümberkaudsete soode ja metsade vahel soosaartel asuvate talunimedega. Samuti on arvatud, et nimi on saadud Saarde vanima mõisa Jäärja saksakeelse nime *Saarahof* järgi. (Pening 2004: 10; KNR) Vanemates dokumentides võib kohata ka nimetusi *Saara*, *Zare* (KNR), *Sara*, *Sarau*, *Saal* (Pening 2004: 10).

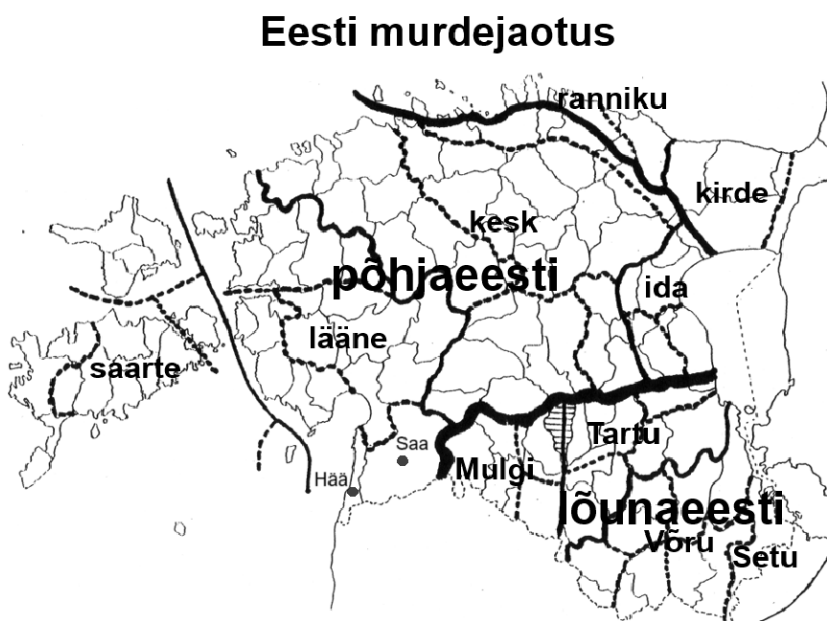
Esimest korda mainitakse Saarde kihelkonda Rootsi aja alguses, 1638. aastal (Leesment 1940: 1), Saarde vakuse esmamainimine toimub aga 1601. aasta revisjonis (Vunk 2010: 55). Saarde kihelkond kuulus koos Karksi, Halliste, Paistu ja Helmega Karksi foogtkonda, mille tähtsaim ja suurim ordumõis oligi Jäärja mõis

Saardes. (Põltsam-Jürjo 2010: 73) 1710. aastal alanud Vene keisririigi valitsusega Eestimaal moodustati Pärnu kreis ning selle sees omakorda Saarde kihelkond. Veel 1775. aastani kuulusid selle alla ka Häädemeeste ja Orajõe alad, mis hiljem liideti Tori kihelkonnaga. (Pening 2004: 11–12)

18. sajandi teisel poolel suurenes Saarde asustustihedus, sisserändajaid oli nii ümberkaudsetest küladest kui ka kaugemalt. Seeläbi tekkis Saarde kihelkonda mitmeid uusi talusid ja külasid. 18. sajandi lõpul rajatud Riia-Pärnu postimaantee toetas transporti ka varem keerulise maastiku tõttu läbipääsmatuna tuntud Saarde kihelkonnas, mis omakorda tõi tähtsale kohale postijaamad ja kõrtsid. 19. sajandil kutsus Kilingi mõisa alla kuuluv Nõmme kõrts enda ümbrusse uusi elanikke, asutati kauplused ning tekkis võimalus rajada Kilingi-Nõmme alev. (Pening 2004: 12–13)

3.3. Saarde murrak eesti murdekaardil

Eesti keeleala jaguneb kõigepealt põhja- ja lõunaeesti murreteks (Pajusalu jt 2020: 77 jj), vt joonis 3.



Joonis 3. Eesti murrete kaart. Eraldi on märgitud Saarde (Saa) ja Häädemeeste (Hää) murrakualad.

Saarde murrak kuulub läänemurde alale. Läänemurre jaotatakse murdeliste ühisjoonte järgi neljaks: põhja-, edela-, kesk- ja lõunarühm (Juhkam, Sepp 2000: 57). Koos Häädemeeste murrakuga moodustab Saarde murrak läänemurde lõunarühma (Pajusalu jt 2020: 148-149). Läänemurde lõunarühma murrakuid iseloomustavad mitmed häälikulised ja morfoloogilised erijooned, mida järgnevalt vaadeldakse.

3.3.1. Häälikulised nähtused

Läänemurde lõunarühmas on lisaks läänemurdelistele joontele näha ka lõunaeestilisi, eriti Mulgi murde mõjutusi (Ziius 2010: 427). Kui Häädemeeste murrakus on osad nähtused omased tervele murrakule, osad aga erinevad põhja- ja lõunaosas (vastavalt HääPõ ja HääLõ), siis Saarde murrak on mitmeti eriilmeline. Järgnevalt nimetan mõned Saarde ja Häädemeeste murrakus esinevad häälikulised ühisnähtused:

- 1) tüvekonsonandi gemineerumine (*kipe* [kip.pe], *make*, [e] *sata*);
- 2) tüvekonsonandi gemineerumine esmavärteliste verbide *olema*, *tulema*, *surema*, *pesema*, *panema* imperfekti vormides (*olli*, *tulli*, *surri*, *pessis*, *panni*);
- 3) esineb palatalisatsioon (*ol'li*, *tul'li*), osa Saardet on aga sarnaselt Mulgi murdega *i* ees palatalisatsioonita (*olli*, *tulli*);
- 4) pikk *ää* on püsinud (*säädus*, *pää*);
- 5) on toimunud lõunaeestilik assimilatsioon *tk > kk* (*kakkuma*, *sõkkutse*).
(Juhkam, Sepp 2000: 61–62)

Saardele on omased ka mitmed sellised mulgimurdelised või laiemalt lõunaeestilised erijooned, mida Häädemeeste murrakus ei kohta. Nimetan häälikulistest joontest mõned:

- 1) *er* on püsinud (*peris*, *perä*);
- 2) esineb *ä*-harmoonia (*leibä*, *künmä*);
- 3) spirandi kao järel on tekkinud geminaat *vv* (*uvvendud*, *kuvves*);
- 4) *ü*-lõpuline diftong asendub nõrgas astmes geminaadiga *vv* (*löödmä* : *lövän*);
- 5) *a* on püsinud 3. silbis *kõnelema*-tüüpi tegusõnades (*kõnelama*, *purelavad*) ning ka mõnedes nimisõnades (*jänesad*, *varesad*).
(Juhkam, Sepp 2000: 62)

3.3.2. Morfoloogilised nähtused

Peale häälikuliste ühisjoonte saab tuua näiteid vormijoonte ühisosast Saardes ja Häädemeestel:

- 1) mõlemas esineb lõunaeestiline eitus (*es ole, es akka*);
 - 2) Häädemeeste lõunaosas ja Saardes ilmneb lõunaeestiline kaudse kõneviisi *va*-tunnus (*oleva, segava*); Häädemeeste kesk- ja põhjaosas siiski liivipärane *ja-*, *je-*line kaudne kõneviis (*pidaje, viskaja*);
 - 3) *tud*-partitsiibis on tunnus *-tud* või *-dud* (HääPõ Saa *parandatud ~ parandud*) või lõunaeestiline *-du* (*parandadu ~ parandu*);
 - 4) *nud*-partitsiibis on *nud*-lõpp (HääPõ *katsunud, läenud*) või lõunaeestiline *nu*-lõpp (HääLõ *läenu, Saa lännu*);
 - 5) esineb lõunaeestiline konditsionaali tunnus *-ss* (HääLõ Saa *oless, katsuss*).
- (Juhkam, Sepp 2000: 61–62)

Siiski mitmed lõunaeestipärased jooned ilmnevad ainult Saardes, näiteks leidub lihtmineviku ainsuse 3. pöördes lõunaeestilisi vorme (*tei* 'tegi', *sure* 'suri'). (Juhkam, Sepp 2000: 62)

3.3.3. Saarde murraku sõnavarasuhted

Sõnavara ühisosa järgi eristatakse Pärnumaal kaks tuumala – Saarde kuulub Pärnu lahe idakaldale koos Häädemeeste ja Toriga, Saarde kaudu on selle alaga ühendatud ka Mulgimaa, vt joonis 4. Ühisjooned Pärnumaa murretes ja liivi keeles esinevad peale häälduse ja grammatika ka sõnavaras. (Pajusalu 2010: 424) Selle põhjal saab väita, et liivi keel (eriti Salatsi ümbruses), Lõuna-Pärnumaa murrakud ja Mulgi murre on moodustanud ühtse kontaktala.



Joonis 4. Eesti murrete sõnavaralised suhted (Krikmann, Pajusalu 2000).

4. Häälikulised ja morfoloogilised ühisjooned eesti murretes ja liivi keeles

Järgnevalt tutvustan varem avaldatud uurimusi, kus võrreldakse Eesti murdeid ja liivi keelt fonoloogilisest ja morfoloogilisest vaatepunktist. Kõige rohkem olen kasutanud O'Rourke'i ja Pajusalu 2016. aasta artiklit, milles luuakse koondülevaade liivipärastest keelenähtustest eesti murretes. Liivi keele ja Mulgi murde suhteid on süvitsi uurinud juba Salme Tanning, kelle 1958. aasta artiklis on käsitletud nii sõnavaralisi kui ka häälikulisi ühisjooni mõlema keelepruugi vahel.

4.1. Häälikulised ühisjooned

Liivi keeles esineb katketoon, mida tähistatakse õppeotstarbel liivi kirjakeeles ülakomaga. Samas on katketoonil oluline roll sõnade eristamisel (*lē'd* 'leht', *lē'd* 'kuul'). (Ernštreits 2013: 198; Norvik, Tuisk 2023: 19; O'Rourke, Pajusalu 2016: 70) Katketoon esines ilmselt ka salatsiliivi keeles (Pajusalu, Winkler 2023: 21), kuid selle ajaloolistes kirjapanekutes on tooni märkimine oluliselt keerukam. Nii salatsiliivis kui ka liivi kirjakeeles on katketoon tekkinud seotult *h* kadumisega (Pajusalu, Winkler 2023: 21), mis võib olla fonoloogiline mõjutus läti keelest. Eestis on sõnaalguline *h* kadunud laialdaselt põhjاءeesti murretes ja lõunaeesti läänemurrakutes, lisaks sõna keskel saarte- ja läänemurde lõunaosas (nt Hää *vael* 'vahel', Saa *vaist* 'vahest', *lääd* 'lähed'). (O'Rourke, Pajusalu 2016: 70)

Mulgi ja liivi keeles võib täheldada häälikulises ehituses mitmeid sarnasusi. Mulgi läänepoolsetes murrakutes (Paistu, Karksi, Halliste) esinevad *ne*-adjektiivid (*kuldine* 'kuldne', *raudine* 'raudne'), mille häälikuline kuju on arenenud samamoodi kui liivi keeles (KurL *kuldi* 'kuldne'; KurL *roudi*,

SalL *raudi* 'raudne') (Tanning 1958: 113–114). Saarde murrakus on sarnase häälikuarenguga sõna *ahtike* 'ahtake, kitsas'.

Karksi murrakus on iseäralik ning eesti murrete seisukohast võõras meedia *g* esinemine enesekohaste tegusõnade tuletusliites *-gu* (*unegunu* 'ununenud'; *vanagunu* 'vananenud'). Seda kohtab ka liivi keeles, kus spirandi * γ asemel esineb reeglipäraselt mitmes vormis *g* (KurL *ädägõ* 'ehmuma' < *hätä γ -; KurL *rabāgiz mīelõ* 'turgatas meelde'). (Tanning 1958: 114) Saarde murrakus on võrreldava struktuuriga näiteks verb *lõöguma* 'hõöguma'.

Mulgi murde läänemurrakutes (Paistu, Karksi, Halliste) on levinud, eriti nõrgarõhulise silbi nasaali ja liikvida järel, klusiili tugevnemine ja gemineerumine (Pst *põrmantu* 'põranda'; Hls *pisertem* 'piserdama'; Krk *õienteme* 'õiendama'). See häälikuline joon esineb ka liivi keeles (KurL *alāntõ* 'alandama; alanduma'; *lākārtõ* 'lākastama'). (Tanning 1958: 114)

Liivi keeles ja Eesti murretes on mitmeid sarnasusi häälikumuutuses. Vokaali kõrgenemine *e > i* tõus esineb liivi keeles nii rõhulises (*kis* 'kes') kui ka rõhuta silbis (SalL *vanim* 'vanem', KurL *julgi* 'julge'), Eesti murretes aga on see levinud leksikaalselt. (O'Rourke, Pajusalu 2016: 72) Saarde murrakus esineb *e > i* samuti nii esi- kui ka järgsilpides, nagu *kis* 'kes', *külgi* 'külge'.

Madaldumine *e > ä* toimub liivi keeles esisilbis (KurL *ä'b* 'ei', SalL *säld* 'selge'), eesti murretes aga on see leksikaalselt segunenud. Läänemurdele on omane *e ~ ä* variatsioon esisilbis (Saa *änam* 'enam', *täädīs* 'teadis'). (O'Rourke, Pajusalu 2016: 72–73)

4.2. Morfoloogilised ühisjooned

Salatsiliivi keeles ja Saardes on levinud nõrgaastmelised *de*-mitmuse vormid, mille kasutuselevõtt salatsiliivi keeles võis ollagi tulnud eesti keelest (Pajusalu 2011: 227), näiteks Saa *turudel* 'turgudel'.

Isikuliste asesõnade käänamisel tuleb esile liivi keele ja edela-eesti murrete sarnasus. Osastavas käändes 3. isiku asesõna *tāmā* on liivi keeles konsonanttüveline (KurL *tānda*, Sall *tāmd ~ tänd ~ tend* 'teda'). Edela-Eestiski on mõningais murrakuis kasutusel vorm *tend ~ tänd*, nt Saa *tänd*. Mitmuse 1. ja 2. isiku asesõnad on omastavas käändes liivi keeles KurL *mā'd*, Sall *mād ~ mede* 'meie', KurL *tā'd*, Sall *tād ~ ted* 'teie'. Saardes ja edelaeesti murretes laiemalt on levinud vormid *mede* ja *tede*. O'Rourke ja Pajusalu oletavad, et sellised käändemustrid on omased juba muistsele Liivi lahe ümbruses kõneldavale läänemeresoome alusmurdele. (O'Rourke, Pajusalu 2016: 75)

Ainsuse 1. isiku lõpp *-n* on kadunud liivi keelest ja suuresti ka saarte ja läänemurdest ning lõunaeesti keeltest. Ainsuse 3. isiku marker *-b* on üle võetud nii kura- kui ka salatsiliivi keelde, samas on Lääne-Kuramaal ja Salatsis kasutusel vanem vorm *ūo* 'olen', mis Eesti murdemaastikul esineb saartel ja läänes vormina *oo*. (O'Rourke, Pajusalu 2016: 76) Ka Häädemeeste ja Saarde murrakus on ainsuse 1. isiku lõpp kadunud, nt Hää *ma ole* 'olen', Saa *ma sai* 'sain' (Juhkam, Sepp 2000: 50).

Liivi keeles moodustatakse mitmes verbitüübis mineviku kesksõna järelliitega *-n* (KurL *andōn*, Sall *annen* 'antud', *ollen* 'olnud'). Eesti keeles leidub sellist *-n*-iga moodustatud mineviku kesksõna eriti Kihnus (Lonn, Niit 2002: 36), selle põhjapoolses lähiümbruses mandril (Juhkam, Sepp 2000: 51), samuti Mulgi murdes (Hls, Krk *andōn*, Trv, Pst, Hel *andan* 'andnud'). (O'Rourke, Pajusalu 2016: 76). Sarnane salatsiliiviga on samuti *istus* 'istudes, istukil'. Tegu on *da*-infinitiivi vormi *istu* seesütleva käändega: *istu-s*. Saa *perse näkād on valusad istus* 'istmiku tuharad on valusad istudes' (EMS; Pajusalu, Winkler 2023: 49–50).

5. Sõnavara analüüs

Siinses peatükis võtan vaatluse alla liivi keele ja Saarde murraku ühissõnavara, liigendades selle omakorda sõna leviku järgi alapeatükkideks. Alapeatükkide järjestus on seatud väiksemast alast suuremani. Esimeses alapeatükis uurin sõnu, mida on kogutud ainult Saarde murrakus. Sellele järgneb läänemurde lõunarühma, Saarde ja Häädemeeste murraku, eripäraste sõnade loend. Edela-Eesti üldises iseloomustuses võtan vaatluse alla nii läänemurde kui ka saarte sõnavara. Mulgi murdealasse kuuluvad Halliste, Helme, Karksi, Tarvastu ja Paistu kihelkond. Kui sõna on levinud peaaesjalikult ühes piirkonnas, siis üksikuid erandeid ma liigendamisel arvesse ei võta. Iga sõna juures on esitatud info leviku kohta, näitelause(d), levikukaart, sõna salatsi- ja/või kuraliivi vaste koos selle tähendusega ning sõna etümoloogiline taust.

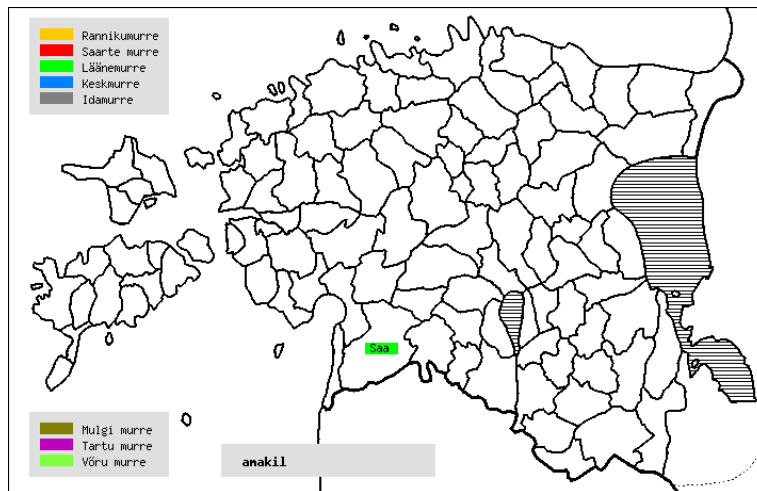
Sõnade, sõnatähenduste ning levikukaardi allikas on „Väike murdesõnastik“ (VMS), näitelauseid pärinevad „Eesti murrete sõnaraamatust“ (EMS) ja liivi-eesti-läti veebisõnastikust (LEL), murdesõna salatsiivikeelne vaste salatsiivi sõnaraamatust (SLW) ja standard-/kuraliivikeelne vaste liivi-eesti-läti veebisõnastikust (LEL), etümoloogiline taust aga „Eesti etümoloogiasõnaraamatust“. Juhul, kui info allikas erineb siinmainitust, järgneb esitatud infole viide.

5.1. Saarde ja liivi eripärane ühissõnavara

Selliseid sõnu, mis esinevad liivi keeles ja Eesti murdealal ainult Saardes, ei ole palju. Selles rühmas tõusevad esile omapärased linnunimetused.

(1) amakil 'ammuli'

Saa *suu oiad amakil* 'suu hoiad ammuli'. KurL *amtlõ amā sūkõks* 'haigutada pärani suuga'.



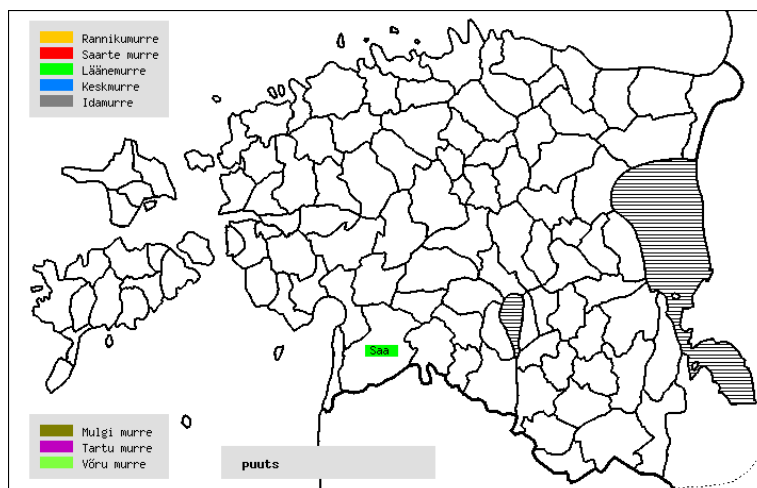
Sall *anti* 'haigutada'

KurL *amtlõ* 'haigutada'

Ammuli on läänemeresoome-mari tüvega, nt soome *ammolla(an)* 'ammuli'; 'haigutama' tähenduses leiab lähedasi tüvesid ka kaugemates sugulaskeeltes, nt kamassi *a'moi-*, milles on sarnaselt Saarde murraku ja liivi näitega näha lühike konsonant *m*. Salatsiliivi verbitüves on *m* muutunud *t* ees ilmselt hiliselt *n*-iks.

(2) puuts 'öökull'

KurL *Bū's rākõb* 'Kakk karjub.'



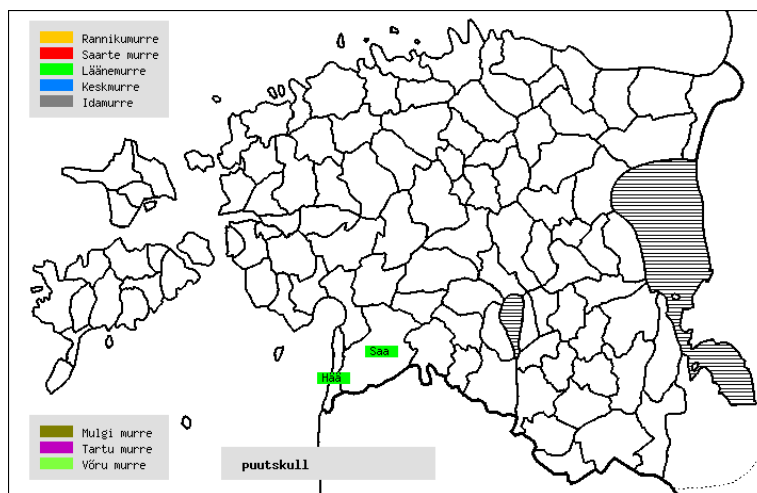
Sall *pūts* 'öökull'

KurL *bū's* 'kakk, öökull'

Balti laen, läti keeles *pūce*. Kujul *puutskull* on sõna tuntud ka Häädemeeste murrakus.

puutskull 'öökull'

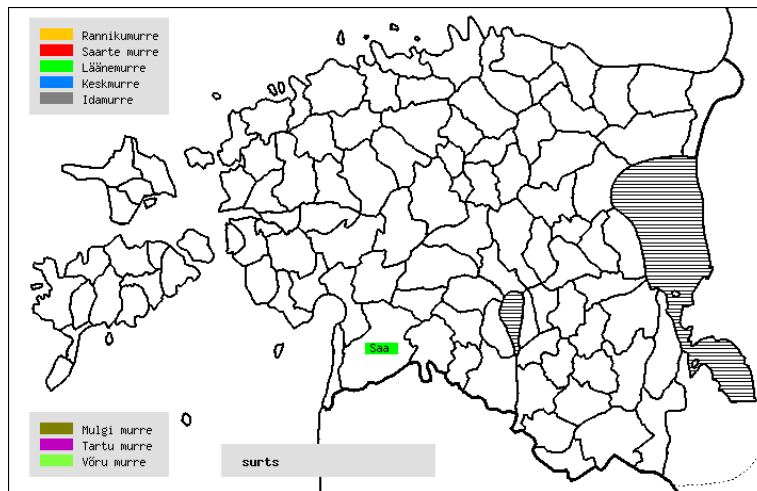
Hää *Üükull* või *puutskull*, *sii on üks* 'Öökull või *puutskull*, see on üks (ja seesama)'



Võib arvata, et tüvi *puuts* on varasem laen ning arusaadavuse jaoks on lisatud *-kull*.

(3) surts 'räästapääsuke (Mäger 1967: 126)'

Sellisel kujul esineb ainult Saardes, Häädemeestes ja Hallistes on *-ik* liitega *surtsik* 'räästapääsuke' (Mäger 1967: 126).



KurL *tšürtša* 'piirpääsuke'

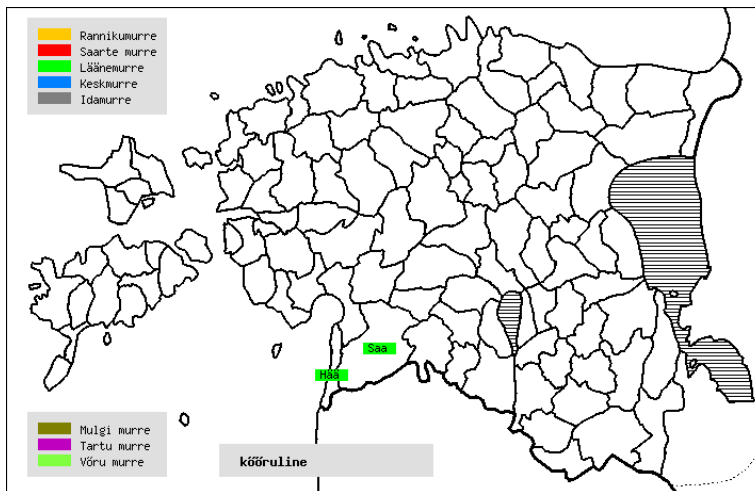
Läti laen, vrd *čurkste* 'räästapääsuke'. Eesti murretes on levinud ka variandid *turts*, *turtsikene*.

5.2. Läänemurde lõunarühma ja liivi ühissõnavara

Sellesse rühma kuuluvad sõnad, mis on eripärased Saarde ja Häädemeeste murrakule ning on olemas ka liivi keeles.

(1) *kõõruline* 'auklik'

Saardes on vastav omadussõna moodustatud liitega *-lene*, Häädemeestel nii *-line* kui *-lene*. *Saa leib on kõõrulene* 'leib on auklik', KurL *kõ'uri ne'i ku kringi!* 'köver nagu kringel'; *jälgad kõ'urõd ne'i ku kūokõd* 'jalad köverad kui konksud'.



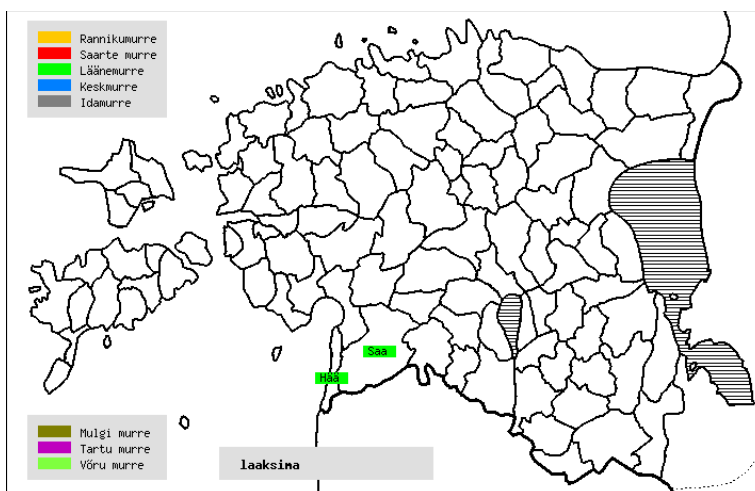
Sall *kyur* 'köver'

KurL *kõ'uri* ~ *kõ'urõ* 'köver'

Köver on läänemeresoome või läänemeresoome-mordva taustaga. Hääliku *v* kadu leidub ainult murdesõnas *kõõruline* ja liivi vastetes. Murdesõna *kõõruline* tähendus ja seos liivi vastetega tuleb hästi välja Hädemeeste lauses *kõõruline on aukline maa, seuke nägu lainete muudi igavene mätlene, künklene 'kõõruline on auklik maa, selline nagu lainete moodi väga mättaline, künklik'*.

(2) *laaksima* 'laasima'

Saa lepa oksad on pehmed laaksi, kase oksa laaksimine on raske 'lepa oksad on kerged laasida, kase oksa laasimine on raske'. KurL (ilma *k*-häälikuta) *Oksād laštüb jarā. 'Oksad laasitakse ära.'*



SalL *lāgz*, -ub ~ *laāgzub* 'laasib'

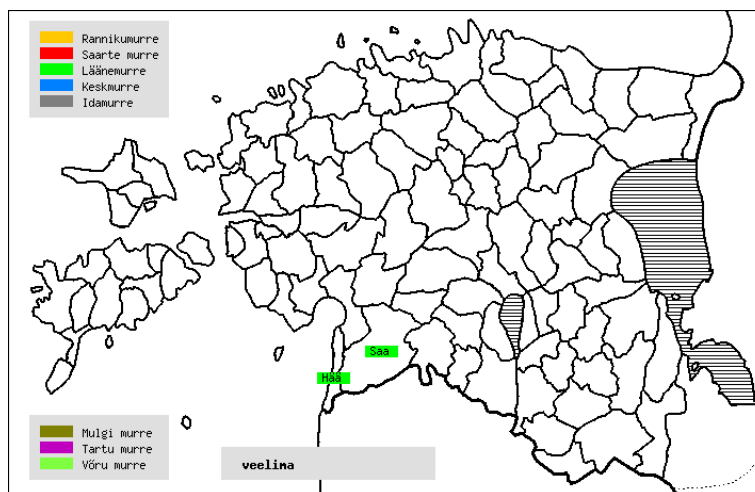
KurL *laštõ* 'laasida, oksa maha raiuda'

Võib olla sama tüvi, mis sõnas *laastama*, mis on omakorda tuletis algskandinaavia sõnast **lāgija*- või algermaani päritoluga laensõnast **flakja*-z 'avar; paljas, tühi'. Sama tüvi on sõnas *lai*. Soome keeles on nii *k*-häälikuline sõna *lakaista*, mis sarnaneb eesti murdekeele *laaksima*-sõnale, kui ka murdekeelne konsonandita *laasta*, mis sarnaneb rohkem eesti kirjakeele *laasima*-sõnale.

(3) *veelima* 'lubama'

SalL *Mina sinnel veelis viel jääd* 'Mina sinul (sind) lubasin veel jääda.' (Sal I: 175).

KurL *Ma vēļõb tā'mmõn jõ'vvõ riekkõ*. 'Ma soovin talle head teed.'



SalL *vēl*, -ub 'soovima, lubama'

KurL *vēļõ* 'lubada, soovida, valida'

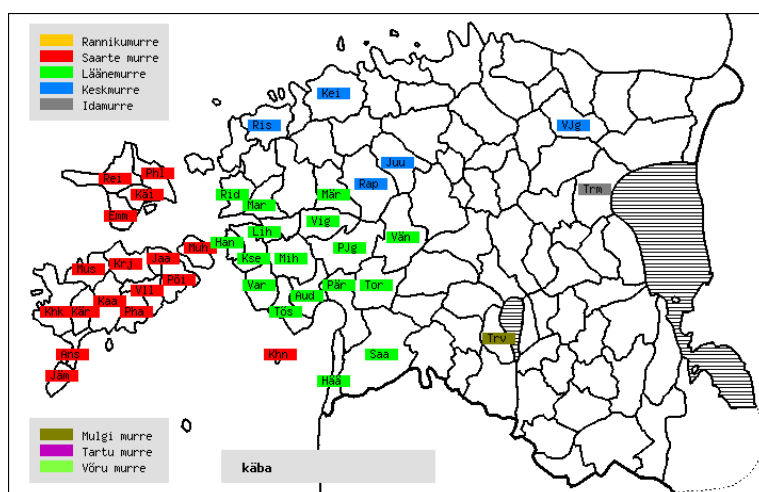
Balti laen, läti keeles *vēļēt* 'soovima'. Sama tüvi on ka sõnades *veel* 'lisaks, peale selle', läti keeles *vēl* 'veel; uuesti', leedu keeles *vėl* 'taas, uuesti'.

5.3. Edela-Eesti ja liivi ühissõnavara

Sellesse rühma kuuluvad sõnad, mis on levinud laiemal Edela-Eesti alal keskusega läänemurdes.

(1) **käba** 'puukoor; käbi; (võrgu)ujuk'

Levinud saarte ja läänemurde aladel, kohati ka keskmurdes. Võib tähendada nii taime vilja, käbi, kui ka puu (peamiselt männi) korpa. Saa *käbäd oidvad võrgu laiali* 'ujukid hoiavad võrgu laiali'.



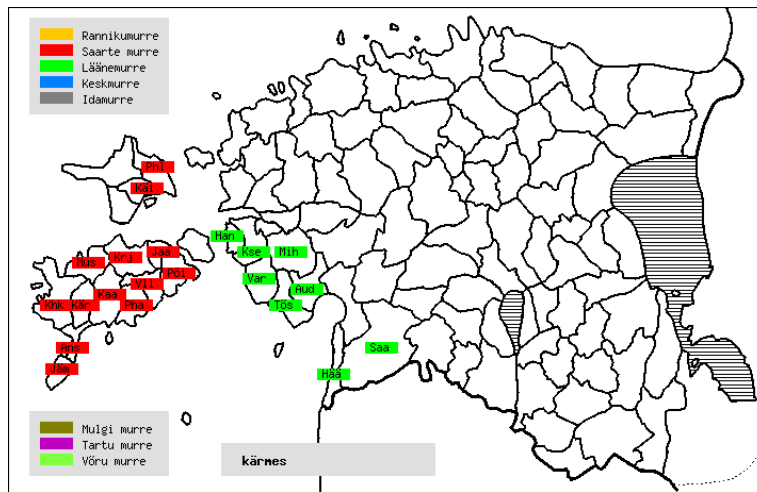
KurL *käbā* 'käbi; sõrg'

Sõnal *käbi* on läänemeresoome või läänemeresoome-permi vasted, sõnal *käba* on aga urali tüvi eeldusel, et see on vanem variant sõnast *kõba* 'männikoor'. Liivi keeles on tihti järgsilbis *a*-häälik ka varasema (kesk)kõrge tüvevokaali asemel (O'Rourke, Pajusalu 2016: 73).

(2) **kärmes** 'kärbes'

Levinud eelkõige läänemurde rannikualadel ja saartel. Saarde ja liivi keelele on ühised sõna *m*-lised vormid, nt KurL *Mingi kärmi sīnda jāmstiz?* 'Milline kärbes sind hammustas?', Mih *[lehm] naa ermus epu, et kui üks kärmes ammustab või*

lindab, siiss tai tea, kus ta kargab '[lehm] on nii hirmus eputis, et kui üks kärbes hammustab või lendab, siis ta ei tea, kuhu ta kargab'.



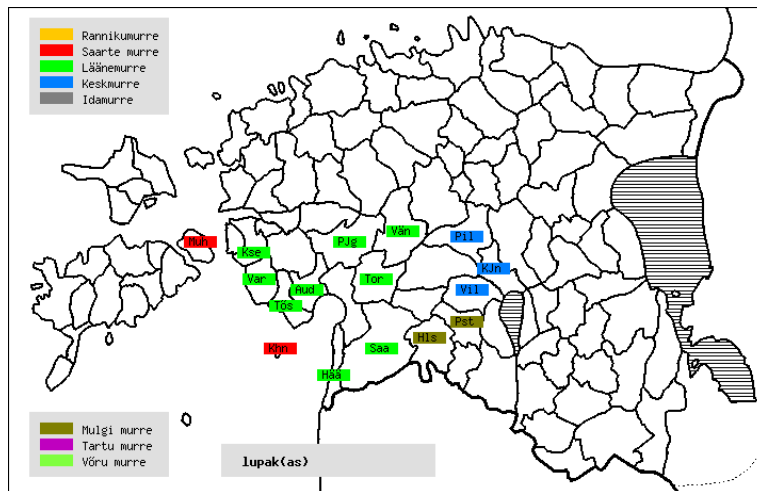
Sall *kärmi* 'kärbes'

KurL *kärmi* 'kärbes'

Läänemeresoome-volga tüvi, *m*-iline vorm leidub näiteks mari keeles: *karme* 'kärbes'.

(3) *lupak(as)* 'kalts, narts'

Levinud Pärnumaal, mõnevõrra ka saartel, Mulgi murdes ja keskmurde edelarühmas. *Saa tuha peruga ja linase lupakuga sai laua kohe valges* 'tuha päraga ja linase kaltsuga sai laua kohe valgeks (puhtaks)'. Liivi keeles *k > t*, Sall *visk lupat aoj taga* 'viska kalts ahju taha' (Sal I: 366); KurL *Sa üod seļļi ne'iku lupātõz – või jarā kīstõd, või ku'llõn* 'sa oled selline nagu narts – kas puruks kistud või kulunud.'



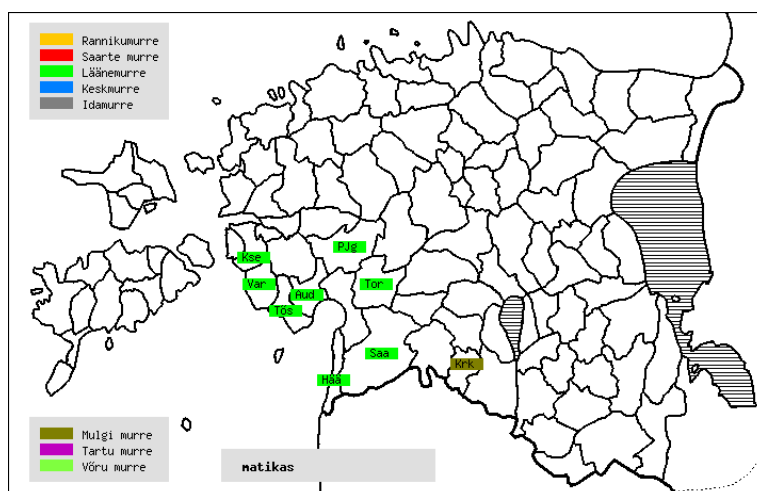
Sall *lupat* ~ *luppat* 'kalts'

KurL *lupätöz* 'lapp, narts'

Läti laen, vrd *lupata*, *lupats* 'lapp, kalts; lurjus', võib olla ka häälikuliselt ajendatud tüvi (nagu *lipakas* ~ *lipp*, *lapakas* ~ *lappama*). Vt ka *lupard* (ptk 5.4.2).

(4) matikas 'putukas; vihmauss'

Levinud peamiselt läänemurde kesk- ja lõunarühmas. Sõna esineb Saardes kahes tähenduses: (1) putukas: *sügise akkasid matikud ära kaduma* 'sügisel hakkasid putukad ära kaduma'; (2) vihmauss: *puu tükkide all on pailu matigid* 'puutükkide all on palju vihmausse'.

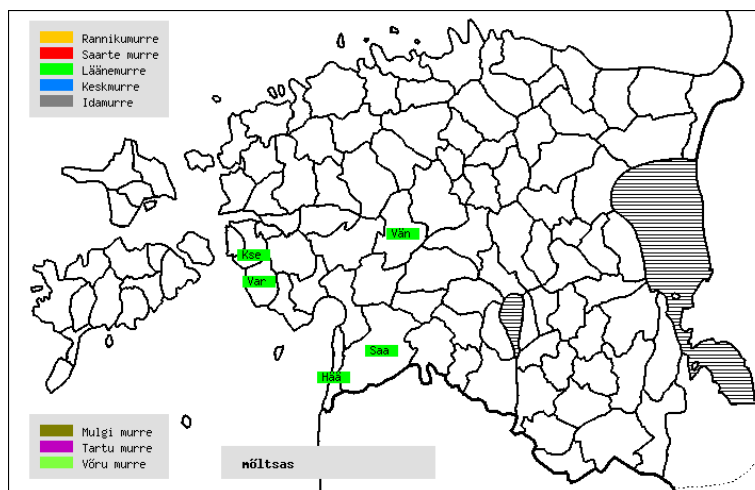


Sall *matt*, *matab* 'roomata, roomab'

Ilmselt on sõna tuletatud tüvest, mis salatsiliivi keeles tähendab roomamist. Sama tüvi on ka soome keeles: *mataa* 'roomata, aeglaselt liikuda', millest tuleb ka *matelija* 'roomaja'. Sõna algupära on ebaselge. (SES) Vt ka *matike* (ptk 5.4.1).

(5) mõltsas 'roherähn'

Levinud läänemurde ida-, lõuna- ja läänepoolsetel äärealadel. Esineb Saarde murrakus kahe erineva tüvevokaaliga: (1) õ-vokaaliga: *mõltsal on punane tutt pääs* 'roherähnil on punane tutt peas'; (2) e-vokaaliga: *rohilane rähn on meltsas* 'roheline rähn on mõltsas'.



KurL *mõltsi* 'roheline', *mõltsikil* 'meltsas, roherähn'

Kuna sõna tähendab Edela-Eestis just roherähni, on see nähtavasti seostatav liivi keele rohelist tähistava *mõltsi*-sõnaga. On arvatud, et sõna tüvi on sama, mis lõunaeesti sõnas *meldsass* 'malts', mille järgi arvatakse tüvi olevat germaani laen (alggermaani **meldja-z*), mille vasted on saksa *mild* 'helde, sõbralik', vanaislandi *mildr* 'vaga, helde, armuline', murd. *Milde* 'malts' (ETY: meltsas). Liivi kirjakeeles tähistab rohelist peale *mõltsi*-sõna ka *õjaz* 'roheline, haljas' (SaL *all' ~ ales* 'roheline, haljas') (SLW). Huvitaval kombel on liivi-eesti-läti sõnastikus *õjaz*-sõna näitelaused loodusega seotud, nt *Pūd īebōd knaššō alljōks* 'Puud lähevad ilusti haljaks', vrd *mõltsi*-sõna näitelause *Ta rōvīntiz lāngad mõltsizōks* 'Ta värvis lõngad rohelseks', mis pigem seostub praktiliste, elutute esemete kirjeldamisega. Sõnaraamatus on ka sõna *õjazkil* 'roherähn, meltsas' (LEL).

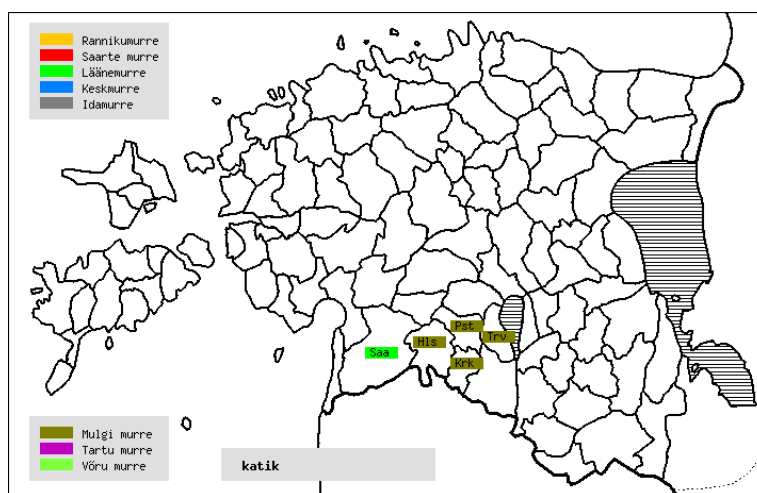
5.4. Mulgi, Saarde ja liivi ühissõnavara

5.4.1. Kitsama levikuga ühissõnavara

Siia kuuluvad sõnad, mis on Eesti keelealal levinud eelkõige Mulgi murdes.

(1) **katik** 'katki'

Kuigi sõna *katki* on laia levikuga, on sõnakuju *katik* levinud vaid Saardes ja Mulgi murdes ning salatsiliivi keeles. Sageli on kasutatav ühendverbi osana, Trv *asi jäi katik* 'asi jäi katki', Sall *tämä läb katik* 'see läheb katki' (SAL I: 158)..

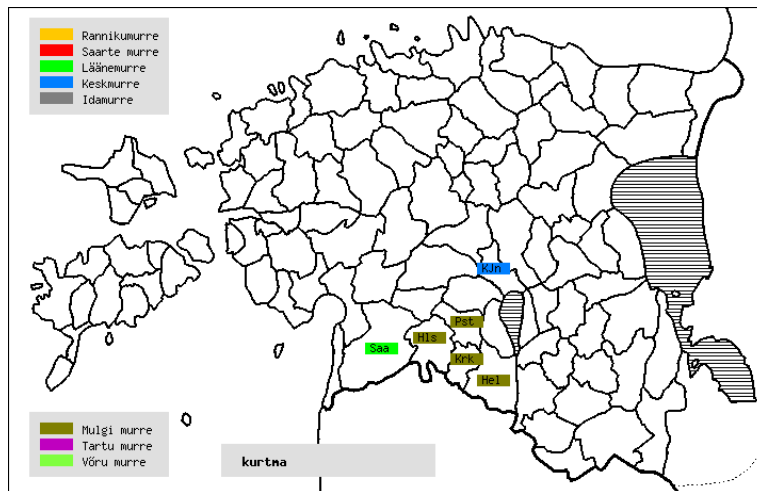


Sall *katik* 'haav; katki, haavatud'

Sõna on tuletatud läänemeresoome või läänemeresoome-permi *katke*-tüvelisest verbist. Sõnas *katki* on siin toimunud metatees *ki* > *ik*. Kuraliivi keeles pole aga seda toimunud, järelikult on tegemist hilise areaalse muutusega.

(2) **kurtma** 'seisma, püsima'

Levinud selles tähenduses peamiselt Saardes, Mulgimaal ja Kolga-Jaanis. Saa *lehmad jäid puha puie alla kurtma, ei taha palavaga süia enam* 'lehmad jäid kõik puude alla seisma, ei taha palavaga süüa enam'. Sall *mina jukšin jäi kurtum* 'mina üksi jäin seisma' (Pajusalu, Winkler 2023: 43).



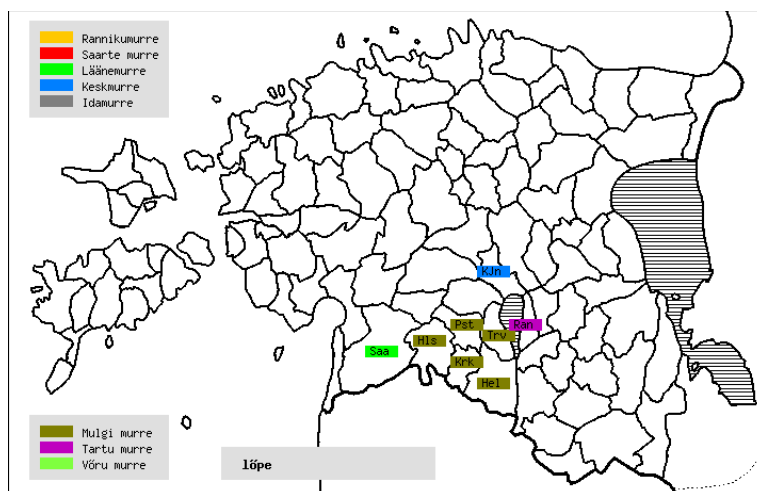
SaL *kurt* ~ *kūrt*, *-ub/-eb* ~ *kuot* 'seisma'

KurL *kurtto* 'seisma jääda, peatuda' (Kettunen 1938: 168)

Läänemeresoome tüvi, mille vaste leidub ka vadja keeles: *kurttaa*, ka isuri *kurttaa*. Lauri Kettunen on arvanud, et Mul *kurtma* on laenatud liivi keelest, seda tõendab asjaolu, et kohati on see sünonüümi *seisma* murdest välja tõrjunud (Tanning 1958: 112).

(3) lõpe 'suunurk'

Levinud eelkõige Mulgi murdes, aga üksikjuhtudel ka ümberkaudsetes murrakutes. KurL *lopūd eitō vō'izōks*, *vō' lopūd pāl* 'suunurgad läksid vahtu, vaht suunurkades'. Hls *ta tõmbap obesel lõppe lõhki* 'ta tõmbab hobusel suunurga lõhki'.



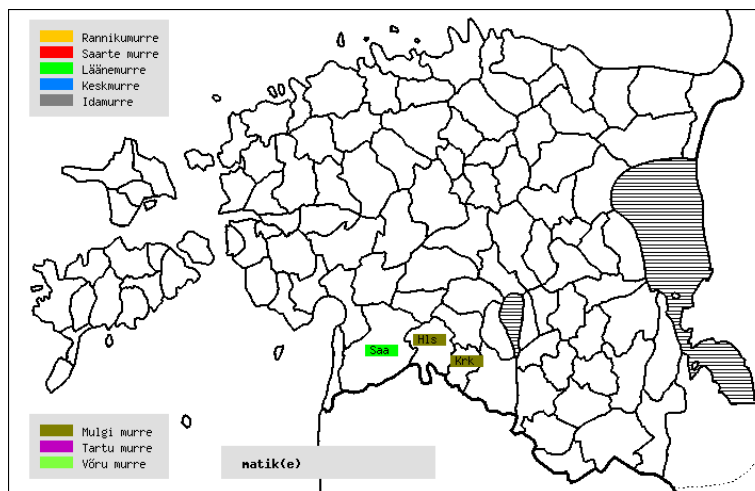
Sall *lopp, lopud* 'nurk, nurgad'

KurL *lop* 'suunurk; laht'

Tuletatud *lõppema*-verbi tüvest, mis on läänemeresoome päritolu. Sarnase tähendusega on soome keeles *loppi* 'sopp, nurk; süvend'. Lõppvokaal -e eesti murretes on tuletuselement, mis liivi keeles puudub (Tanning 1958: 106).

(4) *matike* 'vihmauss'

Sõna on levinud ka kahes Saardele lähedasemas mulgi murrakus – Hallistes ja Karksis.

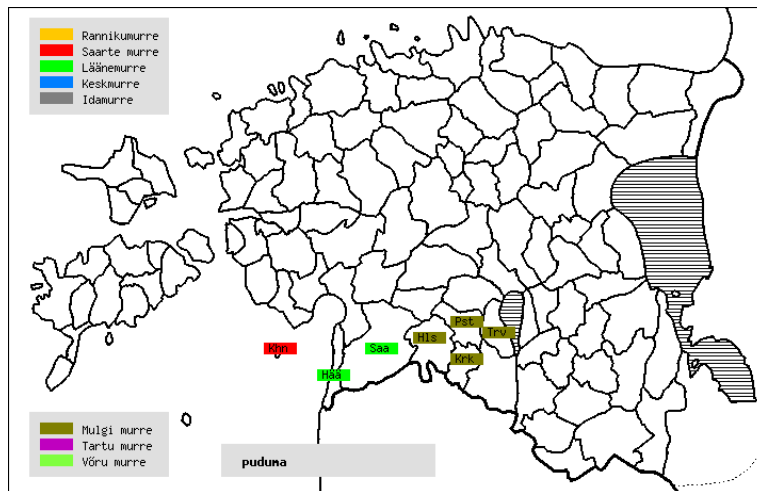


Sall *matt, matab* 'roomata, roomab'

Päritolult on sama sõna kui *matikas*, vt eespoolt (ptk 5.3), tuletatud ilmselt roomamist tähendavast *matt*-tüvest, mis esineb salatsiliivi keeles.

(5) *pusuma* 'kukkuma'

Levinud Kihnus, läänemurde lõunarühmas ja Mulgi murdes. Häädemeeste ja Saarde murrakus on tüves nõrk sulghäälik *d*, Mulgi murdes *t*, Kihnus toimub sisekadu. Saa *puusin maha, pihakorvi lõin sisse* 'kukkusin maha, pihakorvi lõin sisse'. KurL *Vija, ku u'm kūja, pudüb jarā*. 'Vili, kui on kuiv, pudeneb.'



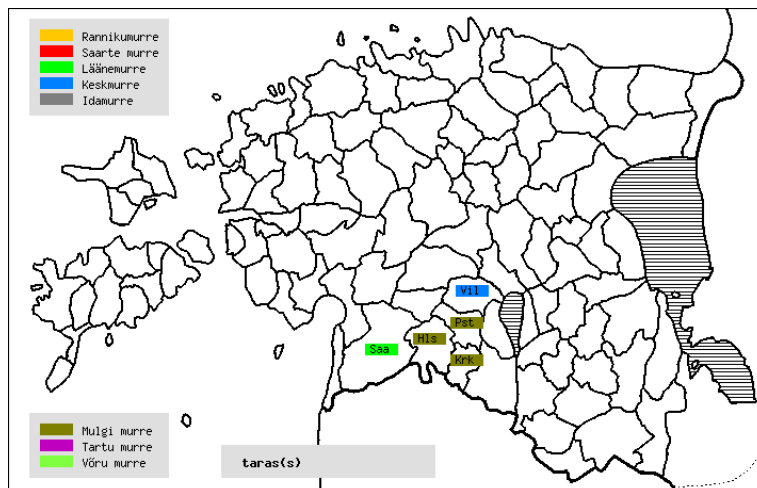
Sall *pudab* ~ *pudub* 'murenededa; maha kukkuda'

KurL *pu'ddõ* 'pudenededa'

Läänemeresoome või läänemeresoome-saami tüvi. Lähedased vasted näiteks soome *pudota* 'kukkuma', isuri *puoda* 'kukkuma', vepsa *pudotada* 'kukkuma'.

(6) *taras(s)* 'aialatt'

Levinud peamiselt Mulgi murrakutes, lisaks ka Viljandis ja Saardes.



Sall *taraks* 'aialatt, vai'

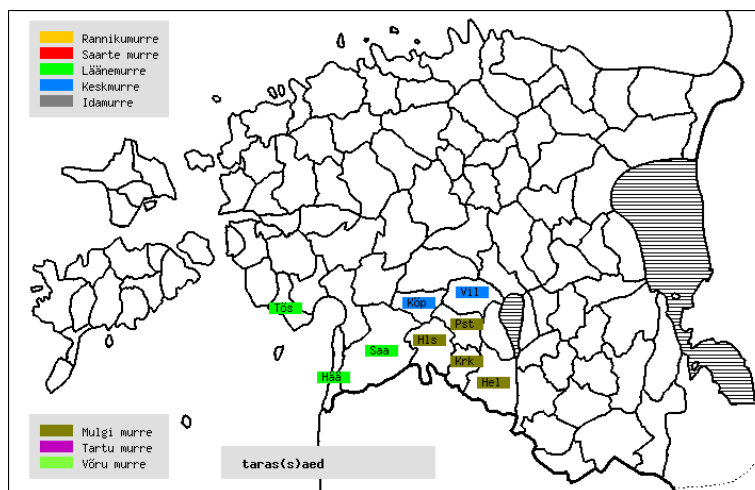
KurL *tarüks* 'aialatt'

Tüvi *tara* 'aed' on balti laen, leedu keeles *daržas* '(köögivilja)aed; rõngas kuu ümber', läti keeles *dārzs* '(köögivilja)aed; rõngas kuu ümber; aedik', aialatti

tähistav sõna on tuletatud sellest *ks(e)*-liite abil, mis lõunaeestis on muutunud *ss-ks*.

(7) taras(s)aed (-aid) 'teibapaaride vahele asetatud lattidest aed, püstandaed' (MES)

Eelmisest sõnast moodustatud liitsõna, mis on levinud Mulgi murdes, läänemurde lõunarühmas ja Tõstamaal, samuti keskmurde lõunarühmas Mulgimaa naabruses. Krk *tarasaid olli pool luibak, lõhut kuuse puiest* 'püstandaed oli pool vildak, lõhutud kuuse puudest'.



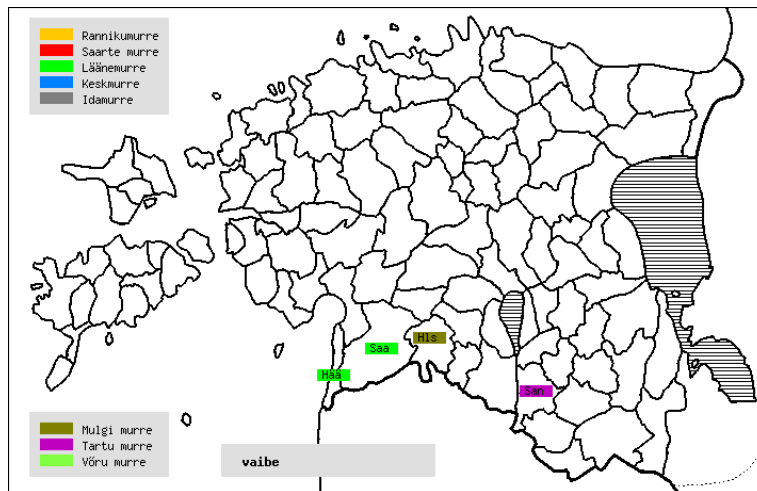
SaL *tara* 'tara'; *taraks* 'aialatt, vai'

KurL *tarā* 'tara, aed; *tarūks* 'aialatt', *tarūkstarā* 'lattaed'

Kuraliivi keele liitsõna *tarūkstarā* 'lattaed' on võrreldav sõnaga *taras(s)aid* (LEL; Tanning 1958: 108).

(8) vaibe 'terav'

Levinud läänemurde lõunarühmas, Halliste ja Sangaste murrakus. Saa *viisa lusa ots on vaibe* 'viisuluda ots on terav'. SaL *ala rab vast säda vajid* 'ära löö vastu seda teravat'. (SAL I: 364) KurL *Va'imi veis, läška nai*. 'Terav nuga, laisk naine.'



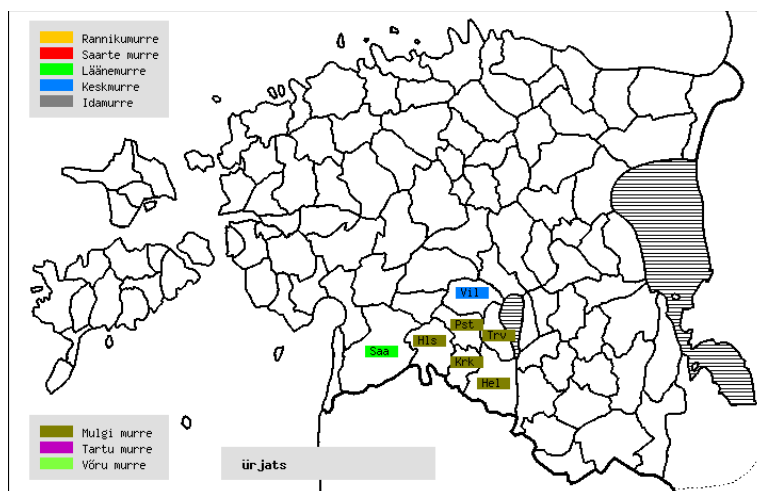
Sall *wai* ~ *vaj* 'terav'

KurL *va'imi* 'terav; läbilõikav, räige'

Sama tüvi kui eesti sõnas *vahe* 'terav', liivi keeles ja eesti liivipärastes murretes on *h* kadunud.

(9) üRJats (ürjätse) 'alustus; tulehakatis'

Sõna leviku keskus on Mulgis, sõna on leitav ka ümberkaudsetes murrakutes. *Saa sinu nime pääl akkan mina varastama ja akkan kurja tegema, aga sina vastad sedä, sinu puult on nüüd üRJätus* 'sinu nime peale hakkab mina varastama ja hakkab kurja tegema, aga sina vastad seda, sinu poolt on nüüd alustus (sina oled selle alustanud)' (Juhkam, Sepp 2000: 696–697). KurL *Īrgandõks jegā kõrd u'm lālam*. 'Algus on iga kord raske.'



SaL *ürg, -ub --ab* 'algama, alustama'

KurL *irgō* 'hakata, alustada'

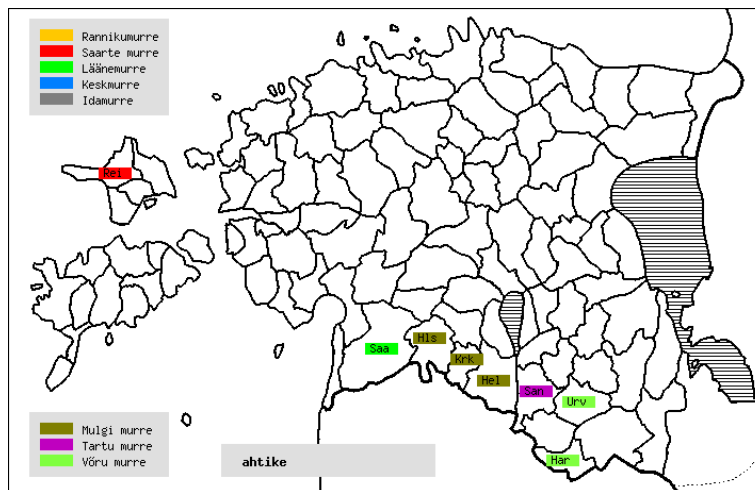
Läänemeresoome päritolu. Sama tüvi kuraliivi sõnas *irg* 'hetk; järk' ja soome sõnas *yrki* 'hetk, viiv'. Vt ka *ürgama* (ptk 5.5).

5.4.2. Laiema lõunaeestilise levikuga ühissõnavara

Siia kuuluvad sõnad, mis on tuntud peale Mulgi murde ka laiemalt mujal lõunaeesti keelealal.

(1) *ahtike* 'ahtake, kitsas'

Levinud peamiselt Saarde murrakus, Mulgi murdes ja Võru murdeala edelaosas. Krk *ahtik sild* 'ahas sild'.

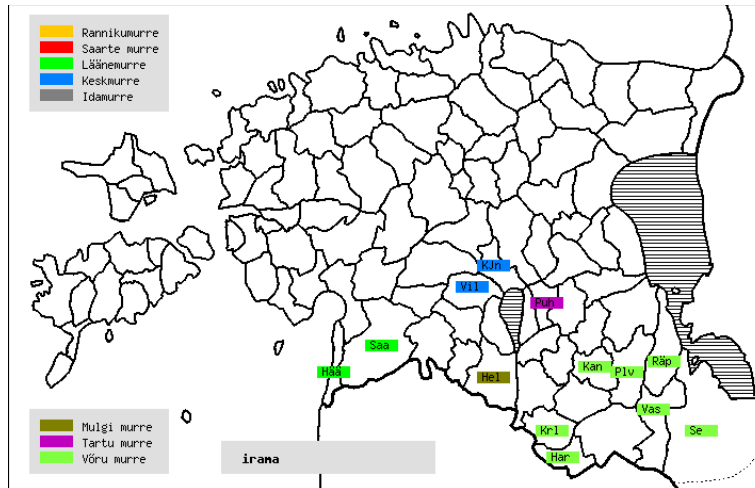


SaL *āķi, āti* 'ahas, kitsas'

Balti tüvi, kuraliivi keeles *ō'dōz* 'kitsas'. Sõna *ahas* on toodud eesti kirjakeelde soome keele eeskujul. Võib olla sama tüvi, mis sõnas *ahtma* 'vilja parsile kuivama tõstma; tihedalt üksteise kõrvale asetama'.

(2) irama (irrama) 'irisema'

Levik on hajus, sõna esineb hajusalt Lõuna-Eestis, keskmurde lõunarühma Kolga-Jaani ja Viljandi murrakus ja läänemurde lõunarühmas. Saa *mis te irade ja arade* 'mis te irisete ja kärate'. KurL *Ta irikšõb ird*. 'Ta hirnub alatasa.'



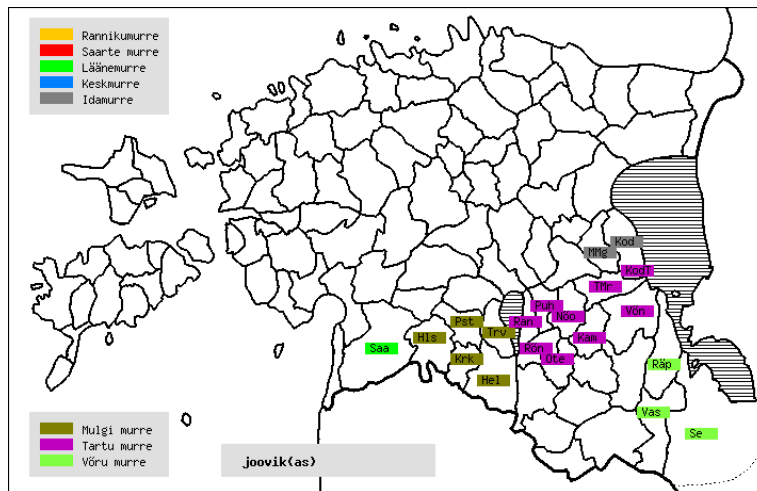
Sall *iriksiub* 'hirnub, iriseb'

KurL *irikšõ* 'hirnuda'

Läänemeresoome tüvi, häälikuliselt ajendatud. Teine tähendus liivi keeles ja ka eesti murretes on 'hirnuma'. Sama tüvi on ka isuri sõnas *irissä* 'viriseda, kurta; vigiseda', vadja *irissä* 'narrida, õrritada; hirmutada' (ETY). Nimisõna *ira* '(mittetaltsas) pull v täkk' ilmneb samal kujul Tarvastu, Karksi ja Otepää murrakus. Tegemist on nähtavasti liivi laenuga, mis Mulgi murdest omakorda Tartu murdesse siirdunud on (Tanning 1958: 108). Vt ka *iristama* (ptk 5.5).

(3) joovik(as) 'sinikas, joovikas'

Levinud peamiselt Lõuna-Eestis, eeskätt Mulgi ja Tartu murdes, lisaks idamurde lõunarühmas ja Võru murde idarühmas. KurL *jūoimkizvarž* 'sinikavars'. Krk *joovigu aave inimese purju* 'joovikad ajavad inimese purju'.



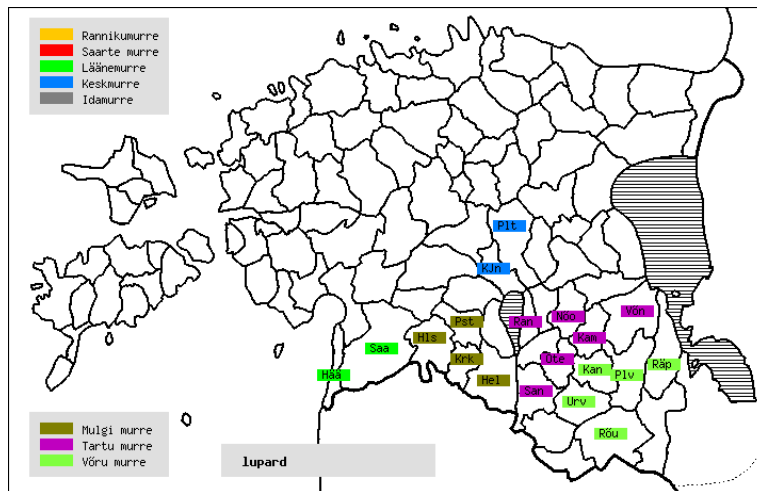
SalL *jõ mared* 'mustikad, sks *Heidelbeere* (vt SLW: 66)'

KurL *jūoimki* 'sinikas'

Ilmselt on sõna tuletis soome-ugri päritolu verbi *jooma* tüvest oma joovastava mõju tõttu. Läänemeresoome keeltes on levinud ka *m*-tüveline variant, vrd vadja *joomukas*, isuri *joomukka*, Aunuse karjala *juomoi* (ETY), *v*-tüvelist varianti kohtab soome murretes: *juovikka*, *juovukka* (SES). *Joovikas* on eesti standardkeeles tuntud sinika rahvapärase nimetusena (EKI ühendsõnastik 2024). Salatsiliivi *jõ mared* võib tähistada mustikaid seetõttu, et sinikad kuuluvad mustika perekonda ning näevad välimuselt ka sarnased välja.

(4) **lupard (lupert)** 'kalts, narts'

Levinud läänemurde lõunarühmas ning lõunaeesti keelealal Mulgi, Võru, Tartu murdes, üksikult esineb keskmurde lõunarühmas. Saa *lupardiga pestse pada* 'kaltsuga pestakse pada'. KurL *Sa ūod selji ne'iku lupātõz – või jarā kīstõd, või ku'llõn* 'Sa oled selline nagu narts – kas puruks kistud või kulunud.'



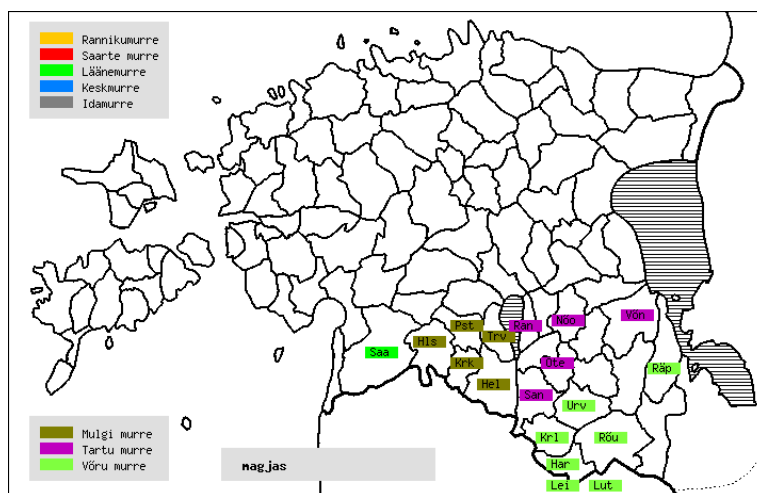
Sall *lupat* ~ *luppat* 'kalts'

KurL *lupätöz* 'lapp, narts'

Läti laen, vrd *lupata*, *lupats* 'lapp, kalts; lurjus', arvatud, et võib olla ka häälikuliselt ajendatud tüvi (*lipakas* ~ *lipp*, *lapakas* ~ *lappama*). Vt ka *lupak(as)* (ptk 5.3).

(5) magjas (madjas makjass mak(k)ass) 'maias'

Saardes ja Hallistes on kasutusel *d*-häälikuga variant *madjas*, Hls *küll om matja latse* 'küll on maiad lapsed'. Mujal Lõuna-Eesti murretes, aga samuti Hallistes, *g*- või *k*-häälikuga, Hls *maasikide pääl om makja* 'maasikate peale on maias'. Sall *Soda pärast mier om mägđ* 'Pärast sõda on rahu magus' (Pajusalu, Winkler 2023: 84).



Sall *mad'aks* 'himukas, maias', sks 'lüstern'

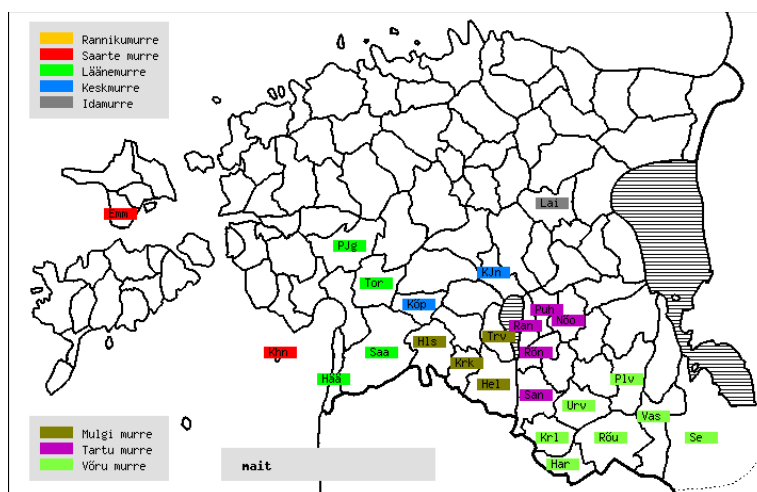
Sall *magd* ~ *māgd* 'magus, maitsev', sks 'süß, schmackhaf'

KurL *maigāz* 'maias'

Germaani tüvi, vrd algermaani **smakja-*. Isuri keeles on *magjas* 'valiv; himukas, ablas', vadja keeles *mad'd'as* 'maias; maiasmokk'. Sama tüvi on eesti sõnades *mage*, *maias*, *magus*, *magu* ja *maits(e)ma*.

(6) mait 'raibe, sunnik'

Levinud eelkõige Lõuna-Eestis ja ümberkaudsetes murrakutes, kaugemal ka Hiiumaal Emmastes ja Ida-Eestis Laiuse murrakus. Hää *sina mait*, *kuda sa tohed nõnda teha* 'sina sunnik, kuidas sa tohid nii teha'. KurL *Kus māita*, *sā' l karnõd*. 'Kus raibe, seal kaarnad.'



Sall *mait* 'raibe'

KurL *māita* 'raibe'

Läti laen, vrd *maita* 'raibe'.

(7) puskma (pusema) 'puskima'

Lõunaeestilise levikuga sõna, leitav ka läänemurde lõunarühma ja Kirde-Eesti Vaivara murraku sõnavaras. Saa *lehm puseb maad*, *ilm lähäb kurjale 'lehm puskitab maad, ilm läheb halvaks'*. Sall *äärg om tämd kuoliks pusken* 'härg on teda surnuks pusknud' (SAL I: 202).

Sall *rügi* 'rukis'

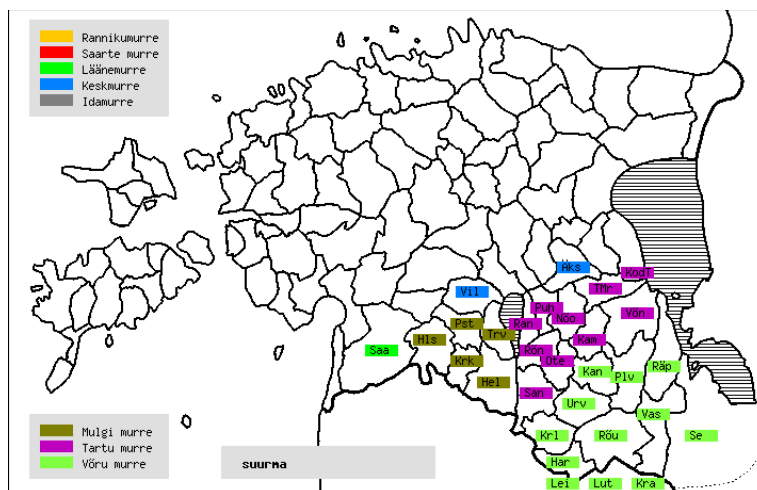
KurL *ri'ggõz* 'rukis'

Sõna on algselt germaani algupäraga: **rugiz*, Lõuna-Eestisse on jõudnud aga ilmselt balti keelte kaudu – leedu *rugys*, läti *rudzis*. (SES)

(9) suurma (suurmad soorma) pl (sg suurmes suurmass soormass)

'tangud'

Lõunaeestilise levikuga sõna, lisaks esineb ka naabruses Saarde, Viljandi ja Äksi murrakus. Sall *siel järä puuttis suurmed* 'sel oli puudu tangusid' (SAL I: 273), KurL *Kis te'itõ sūrmõdmõkidi, ne jo võtizt vierda* 'Kes tegid tanguvorsti, need ju võtsid verd.' Võn *suurma pudrol võta koho päält ärä* 'tangupudrult võta vaht pealt ära'.



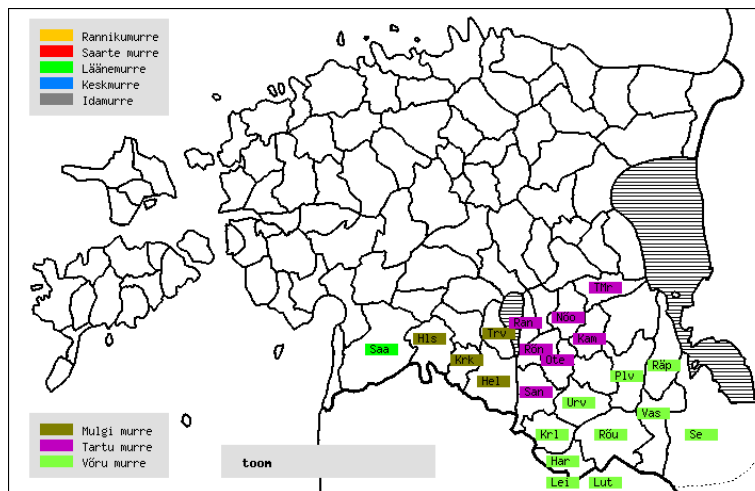
Sall *sūrmed* ~ *sūrmid* 'tangud'

KurL *sūrmõd* 'tangud'

Tüvi on tuletatud sõnast *suur* (SES), mis on laen algermaani päritolu **stūra*-sõnast (ETY). Sama sõna on nii läänemeresoome keeltes, soome *suurimo*, vepsa *suřim*, lüüdi *sūrim*, kui ka saami keeltes, inarisaami *sūuram*, põhjasaami *sur'bme* (SES).

(10) **toom** 'toomingas'

Selge lõunaeestilise levikuga sõna. Krk *poisil olli toomine tokk kähen* 'poisil oli toomingane kepp käes'. KurL *Tūoimkizõn u'm lälam kard*. 'Toomingal on raske lõhn.'



SaL *tõümki* 'toomingas' (-ki liide)

KurL *tūoimki* 'toomingas'

Uurali tüvi.

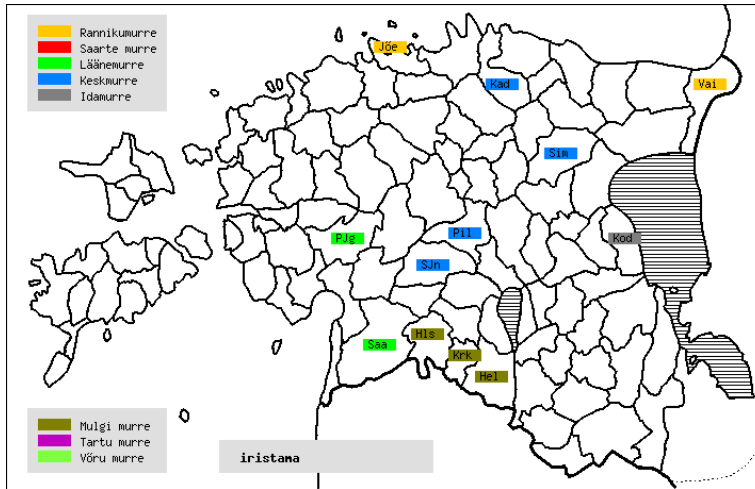
5.5. Laiema levikuga ühissõnavara

Sellesse rühma kuuluvad sõnad, mis on levinud ka mujal kui Edela- ja Lõuna-Eestis. Siin on põhiliselt laen- ja deskriptiivsõnad.

(1) **iristama** 'narrima'

Levinud hajusalt keskmurdes, läänemurdes, kirderannikumurdes, Mulgi murdes. Saa *kui lapsi iristse*, *siss lapsed akkavad nutma* 'kui lapsi narrida, siis lapsed hakkavad nutma'. Liivi keeles on sarnasest tüvest tuletatud sõna 'hirnuma': SaL

juks ybi iriksub 'üks hobune hirhub' (SAL I: 182), KurL *Ta irikšõb ird*. 'Ta hirhub alatasa.'



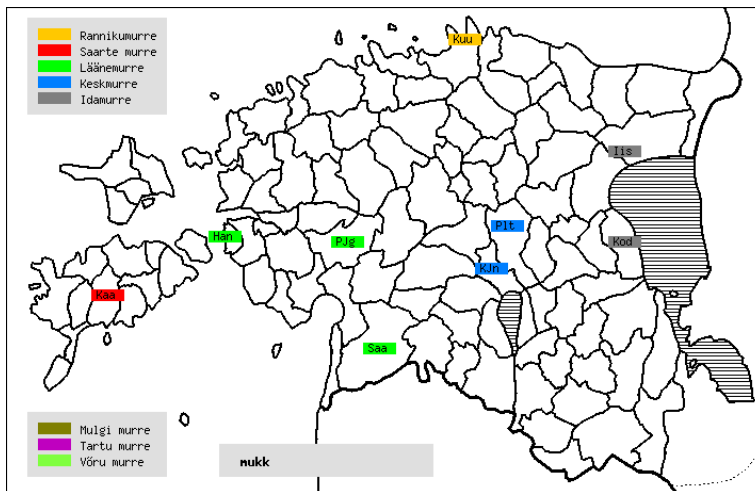
Sall *iriksub* 'hirhub, iriseb'

KurL *irikšõ* 'hirnuda, naerda'

Sama onomatopoeetiline läänemeresoome tüvi, mis *irama*-sõnas, vrd soome *iristä*, vadja *irisä*, ingeri *irissä* (SES). Vt ka *irama* (ptk 5.4.2).

(2) kõrt 'seelik'

Sõna on levinud peamiselt läänemurde kesk- ja lõunaosas ning Mulgi murdes, hajusalt ka keskmurdes, Tartu ja Võru murdealal, saartel ning üksikuna kirderannikul Kuusalu rannakeeles ja läänemurde põhjaosas Lääne-Nigula murrakus. Saardes kasutusel ka kujul *körtsik* 'kroogitud seelik'. Mul *ma puserde kõrdi ännäst vii vällä* 'ma väänan seelikusabast vee välja' (MES).

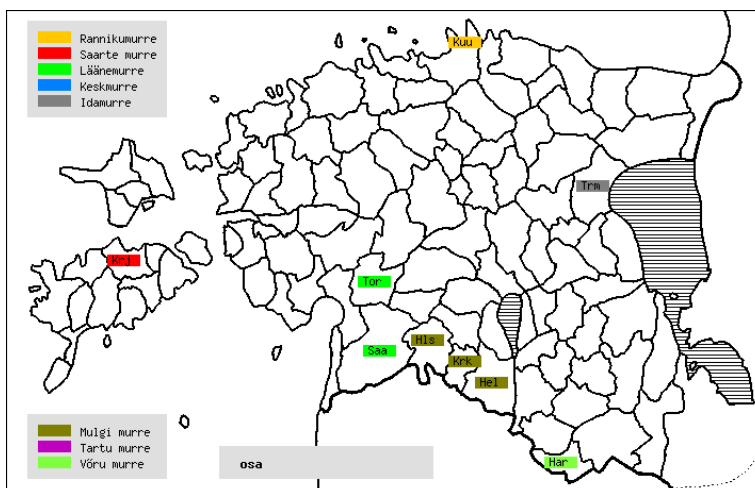


SaL *smukk* 'ilus'

Mukk on germaani laensõna, vrd alamsaksa *smuck* 'kena, kaunis'; eesti murretes on sõnaalguline konsonantühend lihtsustunud.

(6) *osa* 'liha'

Sõna on levinud pigem Mulgimaal ja Pärnumaa idaosas, kuid hajusalt ka erinevates eesti keeleala perifeeriatel. Tor *kas sa tahad sea osa või lamma osa* 'kas sa tahad sealiha või lambaliha'. SaL *juks oza talder om pää päel* 'üks lihataldrik on pea peal' (SAL I: 188), KurL *sūoli vōzā* 'soolaliha'.



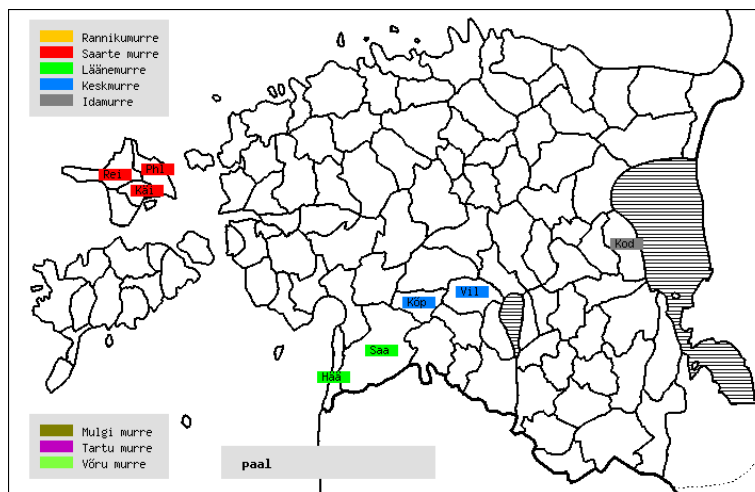
SaL *oza* '(looma)liha'

KurL *vōzā* 'liha; osa'

Sõna pärineb algindoiraanii tüvest **anša*-s, eri läänemeresoome keeltes on tähendused nii 'õnn', 'saatus' kui ka 'liha'. Tähendus võis kujuneda: 'osa' > 'osa jahisaagiks saadud lihast' > 'liha'. Levinud läänemeresoome keeltes, nt vadja *õsa* 'osa; liha' või soome kagumurretes *osa* '(liha) tükk' (SES), lisaks lulesaami *oažži* 'liha, lihased'.

(7) paal 'pael'

Selline sõna 'pael' kuju, mis vastab hästi salatsiliivile, esineb läänemurde lõunarühmas, Hiiumaa murrakutes ning keskmurde lõunaosas Kõous ja Viljandis, nt Vil *saab miu pesu säääl paala pääl jälle ligesse* 'saab minu pesu seal paela peal jälle märjaks'.



SaLL *pāla* ~ *pāl* 'lint, nõör; kingapael'

Alggermaani laen sõnast **fatla*-, mis on oletatav rööpvariant sõnale **fatila*-. Kuraliivi keeles esineb sõna kujul *pa'ggõl* 'pael'.

(8) raasike(ne) 'raasuke, raasike, pisut'

Sõna on levinud läänemurdes, keskmurdes, tihedalt ka Mulgis ja Tartu murde lääneosas. Saa *miul on ettevaras raasike raha* 'mul on varuks pisut raha'. SaLL *täma raäschk'i raäschk'ist sakoreb* 'tema raasukesi raasukestest korjab' (SAL I:274), KurL *Rišting novüb, võtāb rōžki jengõ* 'Inimene puhkab, tõmbab natuke hinge.'

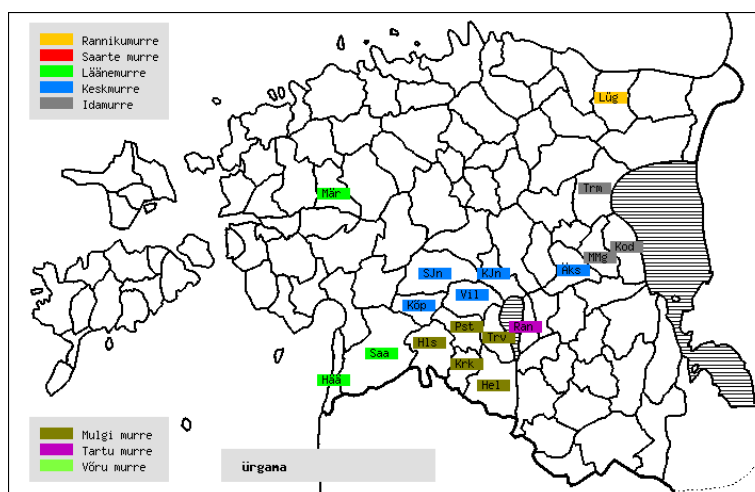
SalL *vapški* ~ *vapški* 'vapsik'

KurL *vaps* 'herilane; vaablane'

Sõna on nähtavasti balti laen, vrd leedu *vapsva* 'herilane', sama tähendusega on läti murdekeeles *vapsene*, preisi *wobse*. Läänemeresoome keeltes on laentüvele lisatud ka erisuguseid liiteid. Tähendusi võib olla mitu, näiteks vadja *vaapsalain*, *vaapsia* 'vapsik, vaablane; herilane' (ETY), soome *vaapsahainen* 'kimalane; herilane; mesilane; vaablane' (SES). Eestis tuntud vaablane ja vapsik võivad kõnekeeles sarnase nimetuse ja välimuse tõttu segi minna, kuid tegemist on eri putukatega.

(10) ürgama (ürjämä) 'algama, alustama'

Sõna esineb peale läänemurde lõunarühma ja Mulgi murde veel kesk- ja idamurde alal ning Lüganuses. Eriti sage on Mulgis: Krk *üits poolik leib om alle söömäte, mis sa sel tervest jälle ürgät* 'üks poolik leib on alles söömata, mis sa sellest tervest jälle alustad'. Harilik on sõna ka nii kura- kui salatsiliivis: KurL *Pivādva'it ṛd pivād jüstõ ṛrgõb ja tuoizt pivād jüsõ lopüb* 'Pühadevahe ühtede pühade juurest algab ja teiste pühade juures lõppeb', SalL *Jumal irmumi om ama kavalim ieürgumi* 'Jumalakartus on kõige arukam alustus' (Pajusalu, Winkler 2023: 83). Vormis *ieürgumi* on *ie-* lätipärane prefiks.



SalL *ürg*, *-ub* ~ *-ab* 'algama, alustama'

KurL *irgõ* 'hakata, alustada'

Tegemist on läänemeresoome tüvega. Sama tüvi on liivi sõnas *irg* 'hetk, silmapilk' ja soome *yrki* 'hetk, viiv'. Vt ka *ürjats* (ptk 5.4.1)

5.6. Kokkuvõte Saarde ja liivi ühissõnavarast

Töösse on kogutud 41 sõna, mille olen leviku poolest jaganud viide rühma. Kogutud sõnadest kolm esinevad Eesti murdealal ainult Saardes, neli läänemurde lõunarühmas, viis Edela-Eesti murrakutes, üheksa ainult Mulgi murdes ja Saardes, kümme laiemalt Lõuna-Eesti murrakutes (mh Mulgi murdes), laiema või hajusama üle-eestilise levikuga sõnu on kümme. Kõigi leitud sõnade ühiseks nimetajaks on olemasolu Saarde murrakus ning salatsi- ja/või kuraliivi keeles.

Töös on sõnu, millele pole vastet kas kura- või siis salatsiliivi keeles. Näiteks sõna *smukk* esineb salatsiliivis, kuid sarnasel kujul kuraliivikeelset vastet ei ole, samas kuraliivi *mõltsi* 'roheline' vaste on salatsiliivis hoopis *aļ*, *ales* (Pajusalu, Winkler 2023: 79), mis jagab tüve kuraliivi *õļaz*-sõnaga. Pajusalu jt on pidanud *katik* ja *vapsik(as)* sõnu hilisemateks laenudeks, kuna neil on täpne foneetiline vastavus (Pajusalu, Krikmann, Winkler 2009: 293).

Töös on kokku viis sama tüve ja tähendusega sõnapaari. Kõigis paarides (peale *taras* ja *tarasaed*, ptk 5.4.1) on mõlemad sõnad eri levikumustritega, mistõttu paarid ei asu samas alapeatükis. Need sõnapaarid on *lupard* – *lupak(as)*; *matike* – *matikas*; *irama* – *iristama*; *ürgama* – *ürjats*. Sõnad *lupak(as)* ja *matikas* leiab Edela-Eesti sõnavarast, *matike* ja *ürjats* kitsama levikuga Mulgi sõnavarast, *lupard* ja *irama* on laiema lõunaeestilise levikuga, *iristama* ja *ürgama* veel laiemalt levinud. Selliste sõnapaaride olemasolu näitab ka Saarde ala keelelist mitmekesisust.

Liivi keeles saab laensõnad jagada kahte rühma: vanemad laensõnad, mis esinevad ka teistes läänemeresoome keeltes, sh vanad germaani, slaavi ja balti

laenud, ja uuemad laensõnad, mis on peamiselt alam-, keskalam- ja ülemsaksa, vene ning läti laensõnad. Nooremad laensõnakihid moodustusid pärast liivi algkeele jagunemist Kuramaa ja Liivimaa liivi keelteks. (Pajusalu, Winkler 2023: 62; Winkler 2011: 231–232) Selles raamistikus paigutuvad töös uuritud sõnad kaheks põhirühmaks järgmiselt: vanemaid laensõnu on 15 või 14 (sõna *mõltsas* germaani päritolu on oletuslik), nendest kaheksa on balti, kaks alggermaani, üks algskandinaavia või alggermaani, üks algindoiraanii, kolm või kaks germaani päritolu sõnad; uuemaid laensõnu on viis, nendest neli on läti ja üks alamsaksa päritolu sõna.

Töös uuritud sõnu on võimalik jagada päritolu alusel ka ajaliselt vanemateks ja uuemateks omasõnadeks. Vanemaid omasõnu on kolm, nendest üks on uurali ja kaks soome-ugri päritolu sõnad. Uuemaid omasõnu on 15, nendest kaheksa läänemeresoome, üks läänemeresoome-mari, üks läänemeresoome-mordva, üks läänemeresoome-volga päritolu sõna. Kahtleval seisukohal ollakse sõnade *kõõruline* (läänemeresoome või läänemeresoome-morva tüvi), *käba* ja *katik* (läänemeresoome või läänemeresoome-permi tüvi), *puduma* (läänemeresoome või läänemeresoome-saami tüvi) päritolu suhtes.

Sõnu *matikas*, *matike* ja *vaibe* ei ole ebaselge päritolu tõttu võimalik liigitada vanemateks või uuemateks omasõnadeks ja laensõnadeks.

Häälikuliselt ajendatud sõnu on viis: neist kaks on läti, võibolla häälikuliselt ajendatud tüvega (*lupakas*, *lupard*); kaks läänemeresoome häälikuliselt ajendatud tüvega (*irama*, *iristama*); üks tõenäoliselt läänemeresoome häälikuliselt ajendatud tüvega (*raasike*).

Kuigi *mõltsas* on eesti murretes rohkem tuntud kui *meltsas*, siis on sõna õ-tüveline variant selgitatav liivi keele kaudu, kus roherähni tähistab *mõltsikil* ja sõnatüvi *mõltsi* tähistab rohelist värvi. (O'Rourke, Pajusalu 2020: 306) Võib arvata, et sõna jõudis eesti murretesse just õ-lise esisilbiga ning e-line variant on selle arengu jätk Lõuna-Eestis.

Lauri Kettunen on arvanud, et Mulgis tuntud sõna *kurtma* on laenatud liivi keelest – arvamus, mida toetab sünonüümi *seisma* murdest peaaegu välja tõrjumine. Samas on tegemist ilmselt üsna vana laenuga, sellele osutavad mitmed sõnatüvega moodustatud liitsõnad, nagu *kurdu muna* 'pesamuna', *kurdu päe* 'tööst vaba päev'. (Tanning 1958: 112)

Karl Pajusalu (2011) on oletanud, et läänemurde lõunarühma ja liivi keele ühissõnavaras võib leida laene salatsiliivi keelest, nagu siin töös kasutatud Sall *lāgz* – Hää, Saa *laaksida*, Sall *pāl* – Hää, Saa *paal*, Sall *taraks* – Hää Saa *M taras*, Sall *vēl* – Hää, Saa *veelida*. (Pajusalu 1996: 59–60; Pajusalu 2011: 228–229) Need võivad olla ka ühisarengud, viimane sõna võib ka olla otse läti keelest laenatud.

Kuigi töö jaoks sobivaid sõnu ei leitud palju, on see hulk piisav, et märgata Saarde murraku iseäralikku sõnavaralist ühisosa nii läänemurde, lõunaeesti murrete kui ka liivi keelega. Bakalaureusetöö ning varem avaldatud häälikuliste ja morfoloogiliste ühisjoonte uurimuste põhjal saab kinnitust seisukoht, et Saarde kihelkond on olnud oluline liivi keele, mulgi ning läänemurde kokkupuuteala.

Kokkuvõte

Varasemad uurimused on näidanud, et Saarde murrakuala moodustab koos Häädemeeste, Mulgi ja liivi keelealaga ühtse kontiinumi, milles Saarde kihelkond on olnud keskseid kontaktalasid (vt Pajusalu 2010). See annab põhjust uurida varasemast täpsemalt Saarde murraku ühisjooni liivi keele ja eesti lähimurretega, arvestades Saarde võimalikku rolli keelekontaktides.

Bakalaureusetöö eesmärk oli luua ülevaade Saarde murraku ühisjoontest salatsi- ja kuraliivi keelega morfoloogilisel, häälikulisel ja eelkõige sõnavaralisel tasandil. Esimesi kaht keeletasandit on juba varasemates uurimustes käsitletud (vt O'Rourke, Pajusalu 2016; Pajusalu, Winkler 2023), mistõttu selle töö uurimuslik osa keskendus liivi ja Saarde ühissõnavara leidmisele.

Häälikuliselt on eesti murretel ja liivi keelel mitmeid sarnasusi. Saardes esineb sarnaselt liivile *e > ä* madaldumine, läänemurdes on selline varieerumine omane esisilbis. Morfoloogilistest joontest jääb eriti silma Saarde lühivorm *istus* 'istudes, istukil', kus on sarnaselt salatsiliiviga tegu *da*-infinitiivi vormi *istu* seesütleva käändega *istu*-s.

Ühissõnavarast on analüüsitud kokku 41 sõna. Selle jaoks kasutati „Väikese murdesõnastiku“ veebiversiooni ning muid liivi keele ja eesti murrete allikaid. Suurema osa leitud sõnavarast moodustavad vanemad laensõnad ja uuemad läänemeresoome omasõnad. Töös leiti ka sõnu, mille päritolu on ebaselge, mistõttu pole neid võimalik ajaliselt ja etümoloogiliselt täpsemalt rühmitada. Saardele eriomaseid sõnu on kolm, neist tõusevad esile lätilaenulised linnunimetused *puuts* 'öökull' ja *surts* 'räästapääsuke'.

Murdeleviku järgi on sõnavara jaotatud viieks alapeatükiks: Saarde ja liivi ühissõnavara, läänemurde lõunarühma ja liivi ühissõnavara, Edela-Eesti ja liivi ühissõnavara, Mulgi, Saarde ja liivi (sh kitsama levikuga ja laiema lõunaeeetilise levikuga) ühissõnavara, laiema levikuga ühissõnavara. Töös analüüsitud viiest

sama tähenduse ja tüvega sõnapaarist neli erinevad oma leviku poolest, mis näitab Saarde keelelist mitmekesisust.

On ilmne, et Saarde ja liivi ühissõnavara on palju suurem kui töös käsitletud piiratud levikuga murdesõnavara. Pajusalu, Krikmanni ja Winkleri statistilisele uurimusele (2009) tuginedes on Saarde kihelkonnast kogutud 3279st sõnast 545 olemas ka salatsiliivi keeles (vt Pajusalu, Krikmann, Winkler 2009). Kui sellele lisada juurde ühised sõnad kuraliivi keelega, võib ühissõnavara koguarv märgiliselt suurened. Töö tulemused aga näitavad, et liivi keelel ja Saarde murrakul on olnud mitmesuguseid eripäraseid ja eriaegseid kontakte.

Edasist uurimistööd toetaks ühtse edela-läänemeresoome murdekontinuumi (Lääne-Eesti murded ja liivi keel) põhjalikum uurimine. Tuleks ka uurida üksikasjalikumalt Saarde murraku erijooni ning teha tööd selle nimel, et Saarde murdesõnavara saaks süstemaatilisemalt kirjeldatud ning kergesti kättesaadavalt talletatud. See omakorda aitaks kaasa Saarde murraku võrdlemisele teiste naaberaladega. Sarnaselt Saardele nõuab salatsiliivi keel varasemast enam tähelepanu. Arvestades keele kadumist juba 19. sajandil on ilmne, et uut uurimismaterjali ei lisandu, küll aga on selle keele dokumenteerimisel ja võrdlemisel teiste keeltega veel mõndagi võimalik ära teha, ka vaadeldes lähemalt Salatsiliivi ala liivipärase läti murde sõnavara. Viimaks peaks edaspidi uurima ka Liivi lahe murdekontinuumi ja lõunaeestiliste morfoloogiliste, häälikuliste ja sõnavaraliste ühisnähtuste levikut ajalooliselt ning looma neist süsteemse ülevaate.

Lühendid

Emm – Emmaste

Hls – Halliste

Hää – Häädemeeste

Kaa – Kaarma

Krk – Karksi

KurL – kuraliivi

Mih – Mihkli

Muh – Muhu

Mul – Mulgi

Pst – Paistu

Saa – Saarde

SaL – salatsiliivi

Tor – Tori

Trv – Tarvastu

Vig – Vigala

Vil – Viljandi

Võn – Võnnu

Kirjandus

Blumberga, Renāte 2011. Liivlased 19.–21. sajandil. – Liivlased. Ajalugu, keel, kultuur. Koost. ja toim. Renāte Blumberga, Tapio Mäkeläinen, Karl Pajusalu. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 127–153.

EKI ühendsõnastik 2024. Eesti Keele Instituut, Sõnaveeb 2024. <https://sonaveeb.ee/search/unif/dlall/dsall/joovikas/1>. Vaadatud 09.05.2024.

EMS = Eesti murrete sõnaraamat. Eesti murrete sõnaraamatu 1.–35. vihik (a–päevätuss). Veebiväljaanne. <http://www.eki.ee/dict/ems/index.cgi>. Vaadatud 11.10.2023.

Ernštreits, Valts 2013. Liivi kirjakeel. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

ETY = Eesti etümoloogiasõnaraamat 2012. Peatoim. Iris Metsmägi. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. Veebiväljaanne. <https://www.eki.ee/dict/ety/index.cgi>. Vaadatud 03.08.2023.

Grünthal, Riho 2011. Liivi keel uue aja esimestel sajanditel. – Liivlased. Ajalugu, keel, kultuur. Koost. ja toim. Renāte Blumberga, Tapio Mäkeläinen, Karl Pajusalu. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 195–202.

Grünthal, Riho 2023. Kuramaa liivi keele kontakt eesti keelega. – Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat XXI–XXII, 25–43.

Juhkam, Evi, Aldi Sepp 2000. Läänemurde tekstid. Eesti murded, 8. Tallinn: Eesti Keele Instituut.

Kettunen, Lauri 1938. Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung. Lexica Societatis Fenno-Ugricae V. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

KNR = Kallasmaa, Marja, Evar Saar, Peeter Päll, Marje Joalaid, Arvis Kiristaja, Enn Ernits, Mariko Faster, Fred Puss, Tiina Laansalu, Marit Alas, Valdek Pall, Marianne Blomqvist, Marge Kuslap, Anželika Šteingolde, Karl Pajusalu, Urmas Sutrop 2016. Eesti kohanimeraamat. Toim. Peeter Päll, Marja

Kallasmaa. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. Veebiväljaanne. <https://www.eki.ee/dict/knr/index.cgi>. Vaadatud 20.05.2024.

Koponen, Eino 1990. Viron ja liivin yhteissanaston tarkastelua. — Itämerensuomalaiset kielikontaktit. Läänemeresoome keelekontaktid. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 61, 35—39.

Kriiska, Aivar 2010. Muinasaeg. – Pärnumaa 2. Loodus. Aeg. Inimene. Peatoim. Aldur Vunk. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 13–32.

Krikmann, Arvo, Karl Pajusalu 2000. Kus on keskmurde keskpunkt. – Inter dialectos nominaque. Pühendusteos Mari Mustale 11. novembril 2000. Eesti Keele Instituudi toimetised 7. Koost. ja toim. Jüri Viikberg. Tallinn. 131–172.

Kušķe, Baiba 2013. Ernštreits: Grizeldas Kristiņas aiziešana iezīmē robežu lībiešu vēsturē. Latvijas Sabiedriskie Mediji. <https://www.lsm.lv/raksts/zinas/latvija/ernstreits-grizeldas-kristinas-aiziesana-iezime-robezu-libiesu-vesture.a58310/>. Vaadatud 31.10.2023.

Leesment, Leo 1940. Märkmeid Saarde ajaloost. Äratrükk. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

LEL = LĪVŌKĪEL-ĒSTIKĪEL-LETĶĪEL SŌNĀRŌNTŌZ. Liivi-eesti-läti sõnaraamat. Lībiešu-igauņu-latviešu vārdnīca 2013. Koost. Tiit-Rein Viitso. Toim. Valts Ernštreits. Veebiväljaanne. <https://www.keelevaab.ee/dict/translate/lietlv/index.html>. Vaadatud 13.05.2024.

Lippus, Pärtel, Karl Pajusalu 2009. Regional variation in the perception of Estonian quantity. – Nordic prosody. Proceedings of the Xth Conference, Helsinki 2008. Toim. Martti Vainio, Reijo Aulanko, Olli Aaltonen. Frankfurt: Peter Lang Verlag, 151–157.

Livonian.tech 2022. Latvijas Universitāte Lībiešu institūts. Veebiväljaanne. <https://livonian.tech>. Vaadatud 13.05.2024.

Lonn, Varje, Ellen Niit 2002. Saarte murde tekstid. Eesti murded, 7. Tallinn: Eesti Keele Instituut.

MES = Mulgi sõnastik 2013. Toim. Karl Pajusalu ja Urmas Sutrop. Koost. Alli Laande ja Triin Todesk. Abja-Paluoja, Tallinn, Tartu: Eesti Keele Sihtasutus, Mulgi Kultuuri Instituut, Eesti Keele Instituut, Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut. Veebiväljaanne. <https://www.eki.ee/dict/mulgi/>. Vaadatud 13.05.2024.

Mäger, Mart 1967. Eesti linnunimetused. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.

O'Rourke, Patrick, Karl Pajusalu 2016. Livonian features in Estonian dialects. Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri – Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics, 7(1), 67–85.

O'Rourke, Patrick, Karl Pajusalu 2020. Liivipärane sõnavara eesti keelelalal. – Kīel joug om šīld. Festschrift zum 65. Geburtstag von Eberhard Winkler. Toim. Hans Herman Bartens, Lars-Gunnar Larsson, Katja Mattson, Judit Molnár, Tiina Savolainen. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 94. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 301–314.

Pajusalu, Karl 1996. Multiple Linguistic Contacts in South Estonian: Variation of Verb Inflection in Karksi. Turku: Publications of the Department of Finnish and General Linguistics of the University of Turku.

Pajusalu, Karl 2010. Keeleline kujunemine. – Pärnumaa 2. Loodus. Aeg. Inimene. Peatoim. Aldur Vunk. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 421–425.

Pajusalu, Karl 2011. Salatsi liivi keel. – Liivlased. Ajalugu, keel, kultuur. Koost. ja toim. Renāte Blumberga, Tapio Mäkeläinen, Karl Pajusalu. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 219–230.

Pajusalu, Karl 2013. Edela-Eesti kohad ja keel Salomo Heinrich Vestringi sõnaraamatus. – ESUKA – JEFUL 4 – 3. Tartu Ülikooli Kirjastus, 93–120.

Pajusalu, Karl, Arvo Krikmann, Eberhard Winkler 2009. Lexical Relations between Salaca Livonian and Estonian Dialects. – *Linguistica Uralica* XLV 4, 283–298.

Pajusalu, Karl, Eberhard Winkler 2023. Salatsi liivi keele teejuht. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Pajusalu jt 2020 = Pajusalu, Karl, Tiit Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll, Jüri Viikberg 2020. Eesti murded ja kohanimed. 3., kohendatud ja täiendatud trükk. Toim. Tiit Hennoste. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Pening, Milan 2004. Saarde kihelkonna asustus ja rahvastik 18.–19. sajandil. Peaseminaritöö. Käsikiri Tartu Ülikooli ajaloo osakonnas.

Põltsam-Jürjo, Inna 2010. Liivimaa ordu Pärnu komtuurkond. – Pärnumaa 2. Loodus. Aeg. Inimene. Peatoim. Aldur Vunk. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 59–75.

SAL I = Winkler, Eberhard, Karl Pajusalu 2016. Salis-Livisch I. J. A. Sjögrens Manuskript, Ediert, glossiert und übersetzt von Eberhard Winkler und Karl Pajusalu. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

SAL II = Winkler, Eberhard, Karl Pajusalu 2018. Salis-Livisch II. Grammatik und Wörterverzeichnis. Mit einem Anhang zu den salis-livischen Sprichwörtern. Auf der Grundlage von J. A. Sjögrens Sprachmaterialien verfasst von Eberhard Winkler und Karl Pajusalu. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

SES = Suomen etymologinen sanakirja 2023. Helsinki: Kotimaisten kielten keskuksen verkkojulkaisuja 72. Veebiväljaanne. <https://kaino.kotus.fi/ses/>. Vaadatud 26.10.2023.

SLW = Salis-Livisches Wörterbuch 2009. Koost. Eberhard Winkler, Karl Pajusalu. *Linguistica Uralica*, Supplementary Series 3. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus.

Sutrop, Urmas, Karl Pajusalu 2009. Medieval Livonian County Metsepole and the Historical and Linguistic Border between Livonians and Estonia. – *Linguistica Uralica* XLV 4, 253–268.

Zemītis, Guntis 2011. Liivlased. Vanim ajalugu (10.-16. sajand). – Liivlased. Ajalugu, keel, kultuur. Koost. ja toim. Renāte Blumberga, Tapio Mäkeläinen, Karl Pajusalu. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 105–116.

Ziius, Reeli 2010. Murded. – Pärnumaa 2. Loodus. Aeg. Inimene. Peatoim. Aldur Vunk. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 426–443.

Tanning, Salme 1958. Mulgi murde ja liivi keele suhetest. – Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused II. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 105–117.

ULLI = University of Latvia Livonian Institute. Veebileht. <https://www.livonian.lv/en/home/>. Vaadatud 16.11.2023.

VMS = Väike murdesõnastik. Peatoim. Valdek Pall. Veebiväljaanne. <https://www.eki.ee/dict/vms/>. Vaadatud 13.05.2024.

Vunk, Aldur 2010. Asustusmuster 13.–14. sajandil. – Pärnumaa 2. Loodus. Aeg. Inimene. Peatoim. Aldur Vunk. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 43–58.

Winkler, Eberhard 2011. Laensõnakihtidest liivi keeles. – Liivlased. Ajalugu, keel, kultuur. Koost. ja toim. Renāte Blumberga, Tapio Mäkeläinen, Karl Pajusalu. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 231–237.

Commonalities between the Livonian language and the Saarde subdialect. Summary.

Previous studies have shown that the southwestern Estonian dialect area of Saarde forms a dialect continuum together with Häädemeeste, Mulgi and Livonian, in which Saarde parish has been a central contact area (see Pajusalu 2010). This gives reason to study the common features of Saarde subdialect, the Livonian language and nearby Estonian dialects, considering the possible role of Saarde in historical language contacts.

The aim of the bachelor's thesis was to create an overview of the common features of Salaca and Courland Livonian and the Saarde subdialect at morphological, phonological and, above all, lexical levels. The first two language levels have already been examined in previous studies (see O'Rourke, Pajusalu 2016; Pajusalu, Winkler 2023), therefore, the research in this thesis focused on finding the common vocabulary of Livonian and Saarde.

Phonetically, Estonian dialects and the Livonian language have many similarities. Similar to Livonian, there is lowering of *e* > *ä* in Saarde. Of the morphological features, the short form of Saarde *istus* 'sitting (Gerund)' is noticeable, where, similarly to Salaca Livonian, it is the inessive form of the *da*-infinitive *istu* with the case ending *-s*: *istu-s*.

A total of 41 words from the common vocabulary were analysed. For this, the online version of the "Dialectological dictionary of Estonian" and other sources of Livonian and Estonian dialects were used. Most of the vocabulary is made up of older loanwords but there also are newer Finnic native words. There are three words special to Livonian and Saarde, out of which borrowed bird names of Latvian origin *puuts* 'owl' and *surts* 'western house martin' stand out.

According to distribution, the vocabulary is divided into five groups: (a) common vocabulary of Saarde and Livonian, (b) common vocabulary of the southern group of western Estonian dialect and Livonian, (c) common vocabulary of Southwest

Estonian and Livonian, (d) common vocabulary of Mulgi South Estonian, Saarde and Livonian (including words of narrower Mulgi distribution and wider South Estonian distribution), (e) common vocabulary of wider distribution. Four of the five pairs of words with the same meaning and root are categorised into different groups according to their distribution, which shows the linguistic diversity of the Saarde subdialect.

It is obvious that the common vocabulary of Saarde and Livonian is much larger than dialect words with limited distribution discussed in the work. Based on the statistical study by Pajusalu, Krikmann and Winkler (2009), out of 3279 words collected from Saarde parish, 545 also exist in Salaca Livonian. Adding common words with Courland Livonian, the total number of common vocabulary could increase significantly. The results of the work, however, show that there were various distinctive historical contacts between the Livonian language and the Saarde Estonian subdialect.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Britt-Kathleen Mere,

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose „Liivi keele ja Saarde murraku ühisjooned“, mille juhendaja on professor Karl Pajusalu, reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada digitaalarhiivi DSpace kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
2. Annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 3.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
3. Olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
4. Kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Britt-Kathleen Mere

21.05.2024